

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 46 (2020)

Νεολαία, αριστερή ψήφος και ριζοσπαστισμός τη δεύτερη δεκαετία του 2000

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, Λίνα Ζηργάνου-Καζολέα

doi: [10.12681/hpsa.22193](https://doi.org/10.12681/hpsa.22193)

Copyright © 2020, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, Λίνα Ζηργάνου-Καζολέα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παντελίδου-Μαλούτα Μ., & Ζηργάνου-Καζολέα Λ. (2020). Νεολαία, αριστερή ψήφος και ριζοσπαστισμός τη δεύτερη δεκαετία του 2000. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 46, 148–182. <https://doi.org/10.12681/hpsa.22193>

Νεολαία, αριστερή ψήφος και ριζοσπαστισμός τη δεύτερη δεκαετία του 2000

Μ. Παντελίδου Μαλούτα*, Λ. Ζηργάνου Καζολέα**

Περίληψη

Το άρθρο αυτό έχει ως στόχο να απαντήσει στο ερώτημα αν η σύγχρονη νεολαία στην Ελλάδα, μετά την ή/και λόγω της κρίσης, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ριζοσπαστική με βάση την πολιτική κοσμοαντίληψη και συμπεριφορά που εκδήλωσε σημαντικό κομμάτι της. Κι εάν, συνεπώς, θα μπορούσε να προσληφθεί ως δυναμική κινητήρια δύναμη κοινωνικών εξελίξεων -σύμφωνα με μια προβληματική περί πολιτικής γενιάς- κατά το πρότυπο της νεολαίας της Μεταπολίτευσης. Από μια άποψη αποτελεί συνέχεια προηγούμενου άρθρου (Παντελίδου Μαλούτα, 2015), όπου έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί τάση «επιστροφής» της νεολαίας στην πολιτική ήδη από το 2008, τάση η οποία εντάθηκε και διευρύνθηκε στην κρίση. Αφού επιχειρήθηκε να αναλυθεί το είδος και το περιεχόμενο της «επιστροφής» αυτής, στο άρθρο εκείνο αναπτύχθηκε προβληματισμός γύρω από το κατά πόσον η συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά των νέων, ως φορέων πολιτικής δράσης με διακριτή κοσμοαντίληψη, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ριζοσπαστική με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις: Μαζική συμμετοχή σε κινητοποιήσεις και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, εκλογική στροφή προς την Αριστερά. Επεκτείνοντας την προβληματική εκείνη, και θεωρώντας ως δεδομένα τα στοιχεία που καταδεικνύουν τη στροφή των νέων προς την Αριστερά, και ειδικά προς τον ΣΥΡΙΖΑ, καθώς και την «επιστροφή» τους στην πολιτική αρχικά μέσω δυναμικών μορφών συμμετοχής, θα επιδιωχθεί εδώ να προσεγγιστεί κατά μέτωπο, και με τη βοήθεια δεδομένων ποιοτικής έρευνας το αρχικό ερώτημα:

* Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

✉ maropant@gmail.com

**Υποψήφια Διδακτορίσσα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

✉ lina.zirganou@gmail.com

Μπορεί η νεολαία της δεύτερης δεκαετίας του 2000 να θεωρηθεί ως ριζοσπαστική; Ή, ορθότερα: Αποτελεί ο ριζοσπαστισμός σήμερα καθοριστικό ιδεολογικό και συμπεριφορικό χαρακτηριστικό της νεολαίας, αν επικεντρωθούμε σε νέους/-ες που θεμιτά ορίζονται ως αριστεροί/-ές,¹ και οι οποίοι/-ες, με βάση τα exit polls του 2015, αποτελούν την πλειονότητα των 18-24 ετών;

Λέξεις κλειδιά

Νεολαία, πολιτική δράση, ριζοσπαστισμός, Αριστερά, ψήφος των νέων

The young Greek voters of the Left and radicalism during 2010s

M. Pantelidou Malouta, L. Zirganou Kazolea

Abstract

This article aims at answering whether today's youth in Greece could be defined as radical, based on the kind of political behavior and worldview manifested by a significant part of young people. And, hence, whether it could be perceived as a potential driving force of social change, according to the example of the youth of "Metapolitefsi". In a way, this article draws from and further continues a previous article (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015), which sought to illustrate Greek youth's tendency to "return" to politics; a development already evident since 2008 that intensified during the crisis. Delving deeper into this rationale and taking into account data which attest to the youth's turn towards the Left and return to politics, initially through dynamic modes of participation, here, we will employ qualitative research data in an attempt to approach the original question: Does radicalism constitute a defining ideological and behavioral characteristic of today's youth?

Keywords

Youth politics, voting behavior, radicalism, political attitudes, the Left

1 Βλ. παρακάτω τα περί δείγματος.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Για να απαντηθεί το ερώτημα, αν η σύγχρονη νεολαία στην Ελλάδα, μετά την ή/και λόγω της κρίσης, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ριζοσπαστική, θα πρέπει βεβαίως να διευκρινιστεί πρώτα για τι ακριβώς μιλάμε. Δηλαδή, αφενός, *ποιο είναι το ιστορικο-πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνεται και εκφράζεται πολιτικά η νεολαία σήμερα*, και αφετέρου, *πώς ορίζουμε την κομβική έννοια του ριζοσπαστισμού*. Έτσι, αφού σκιαγραφήσουμε το ευρύτερο «κλίμα περιόδου», στο οποίο εγγράφεται η κρίση στην Ελλάδα αλλά και στο οποίο συμβάλλει ως κοινωνικοποιητικός παράγοντας των νέων, θα αναφερθούμε στην εξέλιξη της κοινωνικής πρόσληψης της νεολαίας, η οποία επιδρά στην αυτο-εικόνα των ίδιων των νέων, θα παραθέσουμε περιληπτικά στοιχεία για την πολιτική δράση της νεολαίας που αυθόρμητα συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης του ριζοσπαστισμού, και θα προβούμε σε εννοιολογική αποσαφήνιση της έννοιας του ριζοσπαστισμού, η χρήση της οποίας γίνεται τα τελευταία χρόνια όλο και πιο ευρεία, αλλά και πιο ασαφής και αξιακά διφορούμενη. Τέλος, στο βασικό κορμό του άρθρου, θα παραθέσουμε στοιχεία από εμπειρική διερεύνηση που ελέγχουν, και προβληματισμούς που μετριάζουν (ή και αμφισβητούν) την εικόνα της «ριζοσπαστικής νεολαίας» της δεύτερης δεκαετίας του 2000. Τα στοιχεία αναφέρονται στην πραγματικότητα και την αυτο-εικόνα νέων από την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, ως προς την πολιτικότητα και τις ταυτοτικές τους αναφορές, καθώς και σε αντιφάσεις και αμφισημίες της κοσμοαντίληψής τους. Θα μας απασχολήσουν αποκλειστικά νέες και νέοι των οποίων η εκλογική συμπεριφορά κατατάσσει στην Αριστερά,² για να διερευνήσουμε κατά πόσον οι αντιλήψεις τους για επιμέρους ζητήματα, καθώς και το όραμα κοινωνίας που προβάλλουν, επιτρέπουν τον συμβατικό χαρακτηρισμό τους ως αριστερών και ριζοσπαστών/τριών, καθώς κι εάν υποκειμενικά δηλώνουν την αντίστοιχη ταυτότητα. Η διερεύνηση αυτή επιτρέπει τη διαμόρφωση σημαντικών υποθέσεων για την ελληνική πολιτική κουλτούρα και τις εξελίξεις στην Αριστερά και τους κομματικούς φορείς της. Για τους τελευταίους δε, δημιουργεί και πρόσθετα ζητήματα στρατηγικής, ως προς τον τρόπο προσέγγισης και τη διατήρηση της έλξης που ασκούν/άσκησαν εκλογικά στη συγκεκριμένη νεολαία.

Η πολιτικότητα των νέων της Ελλάδας στην κρίση μελετάται ενταγμένη στο ευρύτερο «κλίμα περιόδου», που χρωματίζει στάσεις και πρακτικές, και προσδιορίζει συγκεκριμένα αποτελέσματα. Μια περίοδος στην οποία έχουν καταρρεύσει βεβαιότητες, κυριαρχεί μια λογική ρύθμισης όλων των πτυχών της

2 Εάν απέχουν από εκλογικές διαδικασίες, επιλέγουμε ως κριτήριο την αριστερή αυτοτοποθέτηση στον σχετικό άξονα. Βλ. παρακάτω τα περί δείγματος.

ζωής με οικονομικούς όρους (Brown, 2017: 19), ενώ εκλείπει ένα «σαφώς αναγνωρίσιμο υποκείμενο της απελευθέρωσης» (Keucheyan, 2017). Με τον κοινωνικό κόσμο να εννοιολογείται, αλλά και να διεκδικούν στο πλαίσió του οι δρώντες/-σες, πρωτίστως με όρους ταυτότητας, οι οποίες, παρότι παραπέμπουν κυρίως σε προβλήματα αναγνώρισης και όχι αναδιανομής (Spivak, 1988), έχουν και αυτές σημαντικές υλικές συνέπειες (Mathieu, 2011: 22-23). Ωστόσο, το ότι οι ανισότητες βιώνονται ως πολυποίκιλες, ενώ μετασχηματίζεται η φύση τους σε συνθήκες που θεωρούνται λίγο ως πολύ δεδομένες, ωθεί στο να προσλαμβάνονται, κυρίως, ως μια σειρά ατομικών αδικιών, διακρίσεων και απαξίωσης της υποκειμενικότητας (Τσαλίκογλου, 2011; Dube, 2019). Κάτι που δεν συμβάλλει στην ανάπτυξη συλλογικών διεργασιών συνολικής αμφισβήτησης, αλλά στη δημιουργία μιας «κοινωνίας οργής» (Dubet, 2019), δυσχεραίνοντας έτσι την έκφραση του όποιου χειραφετητικού δυναμικού των νέων με όρους συλλογικότητας.

Με βάση το κλίμα περιόδου στο οποίο κοινωνικοποιούνται και εκφράζονται πολιτικά οι νέοι/-ες του 2010-2020, δεν θα εξέπληττε αν αυτό που προβάλλει ως συνολική εικόνα για την «αριστερή» νεολαία είναι μια φυσιογνωμία αντιφατική, με τομή ανάμεσα σε έναν κοινωνικό «ριζοσπαστισμό» που ουσιαστικά καλύπτει φιλελεύθερες αντιλήψεις (οι οποίες, σπανιότερα, προβάλλουν και ως ελευθεριακές), με έμφαση στην αποδοχή της ετερότητας, του πολυποίκιλου των ταυτοτήτων και της διεκδίκησης δικαιωμάτων, και σε έναν πολιτικό/ιδεολογικό «ριζοσπαστισμό», που είναι λιγότερο συγκροτημένος και σαφής, αμφισβητούμενος ακόμη και από τους ίδιους τους υποτιθέμενους φορείς του, παρά την αριστερή στροφή στην εκλογική και ευρύτερη πολιτική φυσιογνωμία της νεολαίας την ίδια περίοδο. Ο όποιος έργω «ριζοσπαστισμός» των αριστερών νέων ενδέχεται να ακυρώνεται από τη συνολική τους συγκρότηση, σ' ένα κλίμα περιόδου οπότε είναι, πράγματι, εξαιρετικά δύσκολο να είναι κανείς/-μιά ριζοσπάστης/-τρια. Τα ερωτήματα που θέτουμε στο δείγμα μας, θα επιτρέψουν να ελεγχθεί αν αυτή η εικόνα ισχύει.

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

Η αναφορά σε νέους/-ες και ηλικιωμένους/-ες αποτελεί μια διαίρεση, και όπως όλες οι διαιρέσεις που μοιάζουν προφανείς, δεν είναι παρά κατασκευασμένη (Bourdieu and Chartier, 2017). Η νεολαία αποτελεί κατηγορία που μεταβάλλεται ιστορικά και επενδύεται με ισχυρά κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά συμπραζόμενα αποτελώντας ιστορική-κοινωνική κατασκευή στο πλαίσιο της καπιταλιστικής

νεωτερικότητας (Δεμερτζής και Σταυρακάκης, 2008, Γιαννάκη, 2016). Ως τέτοια δε, έχει νόημα ως διακριτή κατηγορία μόνο μέσω της κοινωνικής σημασιοδότησής της, η οποία διαφοροποιείται σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια, τα οποία ενίοτε της επιτρέπουν να διαφανεί ως ισχυρά διακριτή γενιά. Πρέπει να σημειωθεί δε ότι, ενώ οι πολλαπλές και προφανείς εσωτερικές διαιρέσεις της κάνουν ώστε να μην έχει πάντα κοινά συμφέροντα, μοιάζει να έχει σταθερά κοινούς στόχους, ανάγκες και ως ενός σημείου, και ταυτότητα (Φιλντ και Μπρομ, 2007).

Μια από τις σημαντικές αλλαγές που στην ελληνική κοινωνία απορρέουν από (και με μια έννοια συναποτελούν) τη Μεταπολίτευση, είναι και η μεταβολή στην κυρίαρχη πρόσληψη της νεολαίας, η οποία γίνεται πλέον αντιληπτή ως μοχλός της ιστορίας. Πράγματι, μετά το Πολυτεχνείο η νεολαία από «πρόβλημα», που θεωρείται κατά τη «μακρά δεκαετία» του '60, μετατρέπεται σε παράγοντα εγγύησης του εκδημοκρατισμού της χώρας (Κατσάπης, 2013: 15): μια θετική μεταστροφή που ολοκληρώνεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Ο δε «ριζοσπαστισμός» της αποκτά γενικότερα θετικό πρόσημο και πέραν της Αριστεράς. Κάτι που επηρέασε βεβαίως και την αντίληψη εαυτού των νέων, η οποία εκφράστηκε και με τα υψηλά ποσοστά πολιτικού ενδιαφέροντος και έμπρακτης πολιτικής συμμετοχής που καταγράφονται ειδικότερα στους/ις νέους/-ες μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980 (Παντελίδου Μαλούτα, 2012). Η σύγκριση αυτή αφορά στην ποσοτική υπεροχή της πολιτικής συμμετοχής των νέων της Μεταπολίτευσης, τόσο σε σχέση με τους/ις σύγχρονους/-ές τους μεσήλικες, όσο και, πρωτίστως, με νέους/-ες μεταγενέστερων περιόδων/γενεών μέχρι την κρίση, και ειδικά έως το 2006, οπότε διαθέτουμε συγκρίσιμα στοιχεία (πρβλ., Κακεπάκη, 2006). Είναι γεγονός ότι, η επίδραση της «γενιάς», δηλαδή των βασικών κοινωνικοποιητικών εμπειριών στη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων και συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στην εφηβεία και τους νέους ενήλικες, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.³ Έχει τεκμηριωθεί πολλαπλά ότι, διαφορετικές κατηγορίες ηλικιών σε μια Α' χρονική στιγμή χαρακτηρίζονται από διαφορές στις πολιτικές στάσεις και τη συμπεριφορά τους, κι αυτό αφού έχουν ελεγχθεί παράμετροι όπως η ταξική προέλευση και το φύλο (Παντελίδου Μαλούτα, 1987, 2012, 2015β).

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, αντίθετα, τη δεκαετία του '60 η πρόσληψη της νεολαίας ως προβληματικής κοινωνικής κατηγορίας σχετίζεται άμεσα με τη ριζοσπαστικοποίησή της διεθνώς, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον γαλλικό Μάιο του '68. Στην Ελλάδα ο ριζοσπαστισμός αυτός συμπυκνώνεται στο φοιτητικό κίνημα του 1-1-4 και του 15% για την Παιδεία, αλλά και στις

3 Κλασική για τη «γενιά» παραμένει η μελέτη του K. Mannheim του 1929 (Mannheim 1968).

Μαραθώνιες Πορείες Ειρήνης και τη δημιουργία της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη.⁴ Ριζοσπαστισμός όμως που δεν εκδηλώνεται μόνο στο πεδίο της πολιτικής, αλλά αναφέρεται και σε αυτό της κουλτούρας, της κατανάλωσης πολιτιστικών αγαθών και της καθημερινότητας.⁵ Μάλιστα, οι απορριπτικές αντιδράσεις αυτού του «εκμοντερνισμού» των νεανικών πολιτιστικών επιλογών συνδέεται άμεσα με την κινητοποίηση αντιδυτικών ανακλαστικών, που υπήρξαν βαθύτατα εγγεγραμμένα τόσο στον παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα (πρβλ., και Διαμαντούρος, 2000), όσο και σε αριστερές οπτικές που συνδέονταν με αντιιμπεριαλιστικές θέσεις, τον αντιαμερικανισμό κλπ.

Επιπλέον, όπως παρατηρεί η Αβδελά (2005: 32), η νεολαία ανάγεται σε αστάθμητο παράγοντα που προκαλεί ηθικό πανικό, ενώ οι μορφές ψυχαγωγίας της συσχετίζονται με τη λεγόμενη νεανική εγκληματικότητα, θεωρούμενα ως προϊόντα μιμητισμού ξενικών προτύπων. Με αποτέλεσμα να ακυρώνεται «οποιαδήποτε διάσταση εμπρόθετης δράσης» στους νέους και τις νέες της εποχής. Το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει με την πρόσληψη της νεολαίας του «Πολυτεχνείου» και της Μεταπολίτευσης, που θεωρείται πρωτοποριακός φορέας δράσης και εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος, φορέας ο οποίος αυτενεργεί με βάση δική του βούληση και στοχεύσεις (Κορνέτης, 2015). Η σημερινή νεολαία, που μας απασχολεί εδώ, συγκροτείται από τα παιδιά ατόμων που, αν δεν υπήρξαν νέοι/-ες της γενιάς της Μεταπολίτευσης, ήταν πάντως ηλικιακά αρκετά κοντά σε αυτούς/-ές, ώστε να έχουν βιώσει, σε ευαίσθητες κοινωνικοποιητικές φάσεις, το «μύθο» της μαχητικής νεολαίας του Πολυτεχνείου, αλλά ενδεχομένως, και τις απόπειρες αποδόμησής του στη συνέχεια.

Από την άλλη, πρέπει να ληφθεί ιδιαίτερα υπόψη η λειτουργία της κρίσης στον προσδιορισμό και τη συγκρότηση της σημερινής νεολαίας ως κοινωνικής ομάδας, με σημείο αναφοράς τόσο τα προβλήματα της ύφεσης καθεαυτής, όσο και το λόγο που αναφέρεται στη νεολαία σε σχέση με αυτά. Το γεγονός ότι η νεολαία συγκαταλέγεται στις πιο έντονα πληττόμενες κατηγορίες όσον αφορά στην εργασιακή πραγματικότητα, αν και προφανώς με μεγάλες αποκλίσεις στο εσωτερικό της (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2015), σε συνδυασμό με την κυριαρχία ενός δημόσιου λόγου που αφενός, αποδίδει ευθύνες για την κρίση στη «γενιά του Πολυτεχνείου», τη γενιά δηλαδή των γονιών των νέων, και αφετέρου, τους/ις δομεί ως γενιά χωρίς

4 Βλ. Παπαθανασίου κ.ά. 2008, για ένα χρονολόγιο των σχέσεων των νέων με την πολιτική.

5 Βλ. Κατσάπης, 2013: 19, όπου προτείνει μια διάκριση μεταξύ της πολιτικής αμφισβήτησης και της αμφισβήτησης της καθημερινότητας, η οποία με άλλους όρους αφορά και τη νεολαία στην Ελλάδα της κρίσης.

προοπτική, λειτουργεί ως ομογενοποιητικός παράγοντας. Επομένως, η κρίση προβάλλει ως ισχυρός παράγοντας ανακωικοποποίησης και σχετικής ομοιογενοποίησης για τη νεολαία. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι βέβαια *προς ποια ακριβώς κατεύθυνση και με τι βαθύτερο περιεχόμενο επιδρά η ανακωικοποποίηση αυτή.*

Τόσο η διάχυτη αντίληψη που αποδομεί τη «νεολαία του Πολυτεχνείου» ως πολιτική γενιά, όσο και, κυρίως, το ευρύτερο κλίμα περιόδου στο οποίο κοινωικοποιοήθηκε στην πρώιμη κοινωικοποιοητική φάση η σημερινή νέα γενιά -ένα κλίμα που ενθάρρυνε την ιδιώτευση και τον ατομοκεντρισμό-, χρωμάτισαν και την επιστροφή της νεολαίας στην πολιτική, ήδη από την πρώτη δεκαετία του 2000: Το πώς «επιστρέφουν» οι νέοι/-ες στην πολιτική καθορίζεται, δηλαδή, από το πώς έχουν διαμορφωθεί ως πολιτική γενιά. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η «επιστροφή» αυτή γίνεται σταδιακά, πρώτα αδιαμεσολάβητα, με αμεσοδημοκρατικές παρεμβάσεις, κυρίως ξεσπάσματος οργής (όχι αποκλειστικά, αλλά είναι σίγουρα αμφισβητήσιμο αν νέοι/-ες των μνημονίων «τα έβαλαν» πρωτίστως με την κοινωική ανισότητα, ή με αυτό που υφίσταντο *προσωπικά* και την υποβάθμιση της δικής τους ζωής), σε ένα πλαίσιο που τονίζει τη δύσκολη θέση ειδικά των νέων, την αυξανόμενη ανεργία τους, τους χαμηλούς μισθούς κλπ. Και βεβαίως ο θυμός των νέων σχετίζεται απόλυτα με τη διαφαινόμενη έλλειψη προοπτικής, που συμβάλλει στη δημιουργία εξεγερσιακών φαινομένων. Πρόκειται για «αμετουσίωτη οργή» (Ξυδάκης, 2016: 256), διότι το κλίμα περιόδου δεν ευνοεί μετασχηματισμό της που να οδηγεί σε πραγματικά συλλογικές διεξόδους. Και μόνο στη συνέχεια, νέες και νέοι εμπλέκονται καθοριστικά στην «πολιτική των κομμάτων». Πάντα όμως με χαμηλή κομματική ταύτιση, παρά τη σαφή στροφή προς την Αριστερά (Παντελίδου Μαλούτα, 2015). Όλα αυτά, όταν η συλλογική διαμαρτυρία έχει παγιωθεί ως πρακτική πολλών και διαφο-ρετικών κοινωικών ομάδων, και καταξιοωθεί στα μάτια τους ως μια θεμιτή μορφή πολιτικού αγώνα (Meyer και Tarrow, 1998). Βέβαια, η δυσπιστία και η «συγκροτησιακή απονομιμοποίηση» των κινημάτων διαμαρτυρίας εμποδίζει την αποδοχή τους, όταν (θεωρείται πως) υπάρχουν «άλλα μέσα» για την προώθηση αιτημάτων (Mathieu, 2011). Κάτι που κάνει τη μαζική εμπλοκή νέων σε τέτοιες μορφές πολιτικής συμμετοχής ακόμη πιο σημαντική και βαρύνουσα υποκειμενικά, χωρίς όμως να ακυρώνει την ατομοκεν-τρική της αφετηρία, ούτε τον χαρακτήρα του ξεσπάσματος, πρωτίστως, για πολλούς/-ές.

Και η αποχή των νέων; Τι γίνεται με αυτή, και μάλιστα σε συνθήκες αριστερόστροφης ψήφου των νέων; Παρότι το ζήτημα της εκλογικής αποχής δεν θα μας απασχολήσει ούτε στην εμπειρική διερεύνηση, ούτε ως (σύνθηες) αφήγημα

περί της σύγχρονης νεολαίας, δεδομένης της έλλειψης έγκυρων σχετικών στοιχείων,⁶ πρέπει να σημειώσουμε ότι η ενημερωμένη εικόνα είναι πράγματι ενδεικτική του ότι η αποχή των νέων υπήρξε αξιοσημείωτη και ενδεχομένως μεγάλη σε κάποιες εκλογικές αναμετρήσεις. Κινδύνεψε, αλλά δεν επέτυχε να σημαδέψει την εκλογική συμπεριφορά της νεολαίας ως χαρακτηριστικό της, λόγω της αλλαγής των συνθηκών που ώθησαν μεγάλη μερίδα των (ως τότε) μη συμμετοχικών νέων στους δρόμους, λόγω ανησυχίας για το μέλλον τους. Στη συνέχεια δε, τους οδήγησαν στις εκλογές με μαζική «αντιμνημονιακή», κυρίως αριστερή κατεύθυνση, που εκφράστηκε μαζικά στις κάλπες υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Αν το Σεπτέμβριο του 2015 εμφανίζεται αυξημένη η αποχή ειδικά στη νεολαία (και τα μεσαία στρώματα), αυτό γίνεται με έμφαση σε ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ του Ιανουαρίου.

2. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΥ ΚΑΤΑΔΕΙΚΝΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Τα στοιχεία που καταδεικνύουν την επιστροφή των νέων στην πολιτική με την αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 2000 είναι ποικίλα. Ήδη τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008 προοικονομούν την επανάκαμψη των νέων, ενώ εικόνα μαζικής συμμετοχής αποτυπώνεται και σε έρευνες για τα γεγονότα της περιόδου 2010-11 (πρβλ., Κακεπάκη, 2013). Τα στοιχεία αυτά μας προϊδεάζουν για το ότι η –μέχρι τότε- μειωμένη συμμετοχικότητα των νέων δεν αποτελούσε ένδειξη πολιτικής απάθειας (Amna and Ekman, 2012), αλλά μάλλον δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα και τους φορείς του, στο πλαίσιο ευρύτερου κλίματος απαξίωσης της ενασχόλησης με το συλλογικό/δημόσιο συμφέρον και τα κοινά, διάκριση η οποία δεν αποτυπωνόταν στις έρευνες της περιόδου. Οι νέοι και οι νέες φαίνονται,

⁶ Ας σημειωθεί ότι η έλλειψη έγκυρων στοιχείων είναι αυτή που επιτρέπει την ανακοίνωση ποσοστών αποχής της τάξης του 40+%, ποσοστό απολύτως πλασματικό, που αναφέρεται σε «ανεκκαθάριστο και διογκωμένο εκλογικό κατάλογο» (Κουστένης, 2019). Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι σήμερα στους εκλογικούς καταλόγους είναι 10.088.325 εγγεγραμμένοι, δηλαδή περισσότεροι από τον νόμιμο πληθυσμό της χώρας που ήταν (συμπεριλαμβανομένων και των ανηλίκων) 9.904.286, με βάση την απογραφή του 2011. Έτσι, ένας τρόπος εκτίμησης της αποχής είναι με βάση τα έγκυρα ψηφοδέλτια, η μείωση των οποίων αποτυπώνει «ένα ρεύμα αποχώρησης από το εκλογικό σώμα...αποχώρηση η οποία κάθε φορά προέρχεται και από συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους». (Κουστένης, 2019). Ρεύμα πάντως σαφώς μικρότερο από το υπονοούμενο. Βλ. και παρακάτω για το ζήτημα της «ενεργητικής αποχής».

ούτως ή άλλως, έτοιμοι/-ες να παρέμβουν στην πολιτική διαδικασία μόνο όταν αισθανθούν ότι τα πολιτικά διακυβεύματα τους/ις αφορούν (Παντελίδου, 2015). Πόσω μάλλον στην παρούσα συγκυρία όπως καταγράφεται από αντίστοιχες έρευνες στις ΗΠΑ και αλλού, οπότε έχουν διαμορφώσει (σε αντιστοιχία με το ευρύτερο κλίμα περιόδου) μιαν αντίληψη περί ιδιότητας του πολίτη από προσωπική δέσμευση και όχι πλέον από καθήκον, όπως προηγούμενες γενιές (πρβλ., Dalton, 2008). Το ερώτημα βέβαια είναι *τι είναι αυτό* που, σε κάθε διαφορετική εποχή, έχουν την αίσθηση ότι τους/ις αφορά.

Σε έρευνα του ΕΚΚΕ (2012) στην περιοχή της πρωτεύουσας, οι νεότερες ηλικίες είναι αυτές που δηλώνουν μαζικότερα από τις υπόλοιπες ότι συμμετείχαν σε λαϊκές συνελεύσεις στις πλατείες, καθώς και στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων», και γενικότερα στο κίνημα των πλατειών στην Αθήνα. (49,6% των 15-29 ετών, έναντι 41,2% στο σύνολο). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει μάλιστα η μαζική εμπλοκή νέων γυναικών στις εναλλακτικές μορφές συμμετοχής (και στην συνέχεια στην υπερψήφιση του ΣΥΡΙΖΑ, στις εκλογές του 2015). Προκύπτει επομένως ως θεμιτή η υπόθεση ότι η συγκυρία της κρίσης ωθεί τους/ις νέους/-ες -μιας, μέχρι τότε, «μη συμμετοχικής γενιάς» (με βάση συμβατικούς πολιτολογικούς δείκτες), προς μια αναστοχαστική διαδικασία, η οποία έχει ως ενδεχόμενη απόληξη και την επιθυμία ριζικής αλλαγής στις συνθήκες κοινωνικής συμβίωσης. Η κρίση και η διαχείριση που της επιφυλάχθηκε, δηλαδή, άλλαξαν τις συνθήκες ζωής των νέων καθώς και τα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας, επιδρώντας ανακοινωνικοποιητικά στις κατά βάση ατομοκεντρικές αφητηρίες της πολιτικής τους συγκρότησης. Τις άλλαξαν ουσιαστικά; Και για ποιους/-ες ιδιαίτερα; Οι ενδείξεις δεν είναι θετικές προς την κατεύθυνση της ουσιώδους μετάλλαξης, με το επίπεδο της πολιτικής δράσης να μην είναι πάντα δηλωτικό στάσεων και οραμάτων κοινωνίας.

Μετά τα γεγονότα διαμαρτυρίας του 2010-11, οι διπλές εκλογές του 2012 ενέτειναν και ολοκλήρωσαν την εικόνα επανάκαμψης των νέων στην πολιτική. Αυτή πλέον πραγματοποιείται μέσω θεσμικών και μη θεσμικών συμμετοχικών διόδων, καθώς και με τη στροφή τους προς την Αριστερά και με όρους εκλογικών προτιμήσεων (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014; Βερναρδάκης, 2012; Μαυρής, 2013). Ωστόσο, τόσο στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 2012, όσο και τον Ιανουάριο του 2015, οι νέοι και οι νέες δεν αποτελούν την ηλικιακή ομάδα όπου ο ΣΥΡΙΖΑ παρουσιάζει τις καλύτερες επιδόσεις. Αυτή εντοπίζεται στις κατεξοχήν παραγωγικές ηλικίες των 35-54 ετών. Βεβαίως, στη βιβλιογραφία σημειώνεται ήδη ηλικιακή τομή νεότερων/γηραιότερων ψηφοφόρων, με τους πρώτους να τοποθετούνται μαζικά υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ (ibid). Η εικόνα αρχίζει να

συγκεκριμενοποιείται από τον Ιανουάριο του 2015, αλλά εντονότερα στο δημοψήφισμα του Ιουλίου, καθώς και στις εκλογές του Σεπτεμβρίου που ακολούθησαν: Πλέον, ο ΣΥΡΙΖΑ συγκεντρώνει τα καλύτερα ποσοστά του στους/ις (πολύ) νέους/-ες 18-24 ετών (Παντελίδου Μαλούτα, 2015), επιτυγχάνοντας το εντυπωσιακό 41,5% στους/ις έως 24 ετών, κερδίζοντας μάλιστα 25 μονάδες περισσότερες από τη Ν.Δ. (16,5%), ενώ στα συνολικά ποσοστά η διαφορά είναι της τάξης των 10 μονάδων. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να μιλάμε πλέον για «ηλικιακό ρήγμα» των νέων καθαυτών (και όχι γενικά των νεότερων γενιών, με τομή στα 45 ή τα 50, όπως στις εκλογές του 2012) και ειδικά των νεότερων μεταξύ των νέων, ως προς την απόρριψη του παραδοσιακού μεταπολιτευτικού δικομματισμού. Κάτι που, επίσης, υποδηλώνει και ορισμένες πρώτες διαφοροποιήσεις εντός αυτού που ορίζουμε συνήθως γενικευτικά/συμβατικά ως νεολαία (18-29 ετών), και όπου υπονοείται μια σχετικά ενιαία κατηγορία ως προς την επίδραση της ηλικίας. Αντίθετα, φαίνεται πως, εκτός από διαφορές ταξικές, ιδεολογικές, φύλου, τόπου κατοικίας κ.ά., υπάρχει, και πρόσθετη παράμετρος που λειτουργεί διαφοροποιητικά στις αντιλήψεις: Αυτή της συγκεκριμένης ηλικίας στην οποία βίωσαν την κρίση τα νεαρά υποκείμενα, κάτι που διακρίνει όσους/-ες τη βίωσαν ως τομή (οι μεγαλύτεροι/-ες), από αυτούς/-ες που δεν γνώρισαν τίποτα άλλο και, συνεπώς, την βίωσαν ως «κανονικότητα».

Αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στη μαζική συμμετοχή των νέων στο δημοψήφισμα και, κυρίως, τη συντριπτική στήριξη του «ΟΧΙ», σε ποσοστό που άγγιξε το 80% στους 18-24 ετών (Μαυρής, 2015; Παντελίδου Μαλούτα, 2015). Στοιχείο που αποτελεί επιπλέον ένδειξη της σημασίας της υποκειμενικής συνάφειας με την πολιτική διαδικασία, καθώς και της αίσθησης πολιτικής αποτελεσματικότητας: οι νέοι και οι νέες όντως παρεμβαίνουν μαζικότερα και δυναμικότερα, όταν έχουν την αίσθηση ότι το διακύβευμα «τους αφορά», και όταν πιστεύουν ότι έτσι η «φωνή τους θα ακουστεί» (Κακεπάκη, 2013; Δεμερτζής και Καφετζής, 1996; Παντελίδου Μαλούτα, 1991). Το δημοψήφισμα αποτέλεσε μια τέτοια περίπτωση, συνδυάζοντας παράλληλα μια κατεξοχήν θεσμική διαδικασία με την αμεσοδημοκρατική λήψη αποφάσεων (και διατύπωσης απόψεων), με την οποία η νεολαία ήταν ήδη εξοικειωμένη και μέσα από το «κίνημα των πλατειών». Ένα ερώτημα, βέβαια, που ανακύπτει είναι τι έγινε αυτό το (λανθάνον) συμμετοχικό δυναμικό και η ζήτηση διόδων συμμετοχής (Dalton, 2008), και αν συνεχίζει να υφίσταται τέσσερα χρόνια μετά το καλοκαίρι του 2015. Τηρουμένων βεβαίως των αναλογιών, δεδομένου του «ηπιότερου» πολιτικού κλίματος, λόγω του διαφημιζόμενου τέλους της κρίσης. Αλλά και ποια είναι η επίδραση της αυξημένης

απογοήτευσης από την περίοδο διακυβέρνησης που ξεκίνησε το 2015, στο συμμετοχικό αυτό δυναμικό, και ακόμη, τι ρόλο παίζει η επιστροφή της Δεξιάς στην εξουσία με το «κλίμα» που τη συνοδεύει; Και κυρίως, αν το όποιο συμμετοχικό δυναμικό των νέων θα βρει ερείσματα, ώστε να μετουσιωθεί από δυνητικά εξεγερσιακό, κάτι που απεδείχθη, σε ουσιαστικά ανατρεπτικό.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι, διευκολύνεται η αλλαγή της ψήφου, ή, στην περίπτωση νέων ψηφοφόρων, η απομάκρυνση από την οικογενειακή εκλογική παράδοση, όταν υπάρχουν νέα, διχαστικά διακυβεύματα που δεν εναρμονίζονται με παραδοσιακές κομματικές ή παραταξιακές διαχωριστικές γραμμές (Nie, 2009: 71). Όπως ήταν η διάκριση μνημόνιο-αντιμνημόνιο. Στο δε πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας της περιόδου που μας απασχολεί εδώ, δεν εκπλήσσει η αλλαγή στο εκλογικό σώμα που σημειώνεται πρωτίστως λόγω της ψήφου των νέων. Η εναλλαγή των γενεών είναι ο ισχυρότερος παράγοντας πολιτικών εξελίξεων, όπως γνωρίζουμε, ειδικά σε έντονα φορτισμένες συγκυρίες. Πόσω μάλλον όταν τα εκλογικά διακυβεύματα πηγαίνουν πέρα από την τρέχουσα πολιτική διαχείριση, αγγίζοντας άμεσα πορείες ζωής, προγράμματα και σχέδια για το ατομικό μέλλον. Κάτι που, επιπλέον, ενισχύει και μια αντίληψη κοινότητας, δομώντας ένα «εμείς», εμείς οι νέοι/-ες εν προκειμένω, που ευνοεί την πολιτική συμμετοχή και με τη σειρά του ευνοείται από την αύξησή της (Παντελίδου Μαλούτα, 2015). Οι πολίτες συμμετέχουν περισσότερο από όσο επιτρέπει να προβλέψουμε το κοινωνικο-οικονομικό τους στάτους, υποστηρίζουν οι Verba και Nie (1972), όταν αναπτύσσουν αίσθηση της κοινότητας με την ομάδα στην οποία ανήκουν.

Βλέπουμε συνεπώς, ότι η εξέταση που επικεντρώνεται στη συμμετοχή των νέων στα γεγονότα διαμαρτυρίας στην αρχή της κρίσης και στην ψήφο τους στις μετέπειτα εκλογές, παρουσιάζει ισχυρές ενδείξεις τάσης «επιστροφής της νεολαίας στην πολιτική». Επιστροφή, με δεδομένη τη σημαντική απομάκρυνση από την πολιτική διαδικασία που καταγράφεται μέσω της μείωσης στο συμμετοχικό προφίλ αλλά και στη διάδοση αριστερής ταυτότητας από τη δεκαετία του 1980 στην πρώτη δεκαετία του 2000 (Παντελίδου Μαλούτα, 2012). Μείωση, την οποία ακολουθεί ανάκαμψη από το τέλος της δεκαετίας αυτής, με αριστερόστροφα χαρακτηριστικά και προσανατολισμό. Κάτι που επιτρέπει να στοιχειοθετήσουμε και την υπόθεση περί (σταδιακής, από το 2008;) «ριζοσπαστικοποίησης» της ελληνικής νεολαίας του 2010+, καθώς και να διερευνήσουμε την πιθανότητα διαμόρφωσης ενός νέου, συνολικότερου, αριστερού, μαχητικού προτύπου πολιτικότητας. Έκτακτες συνθήκες, εξάλλου, όπως η κρίση, είναι αναμενόμενο να συμβάλουν στη ριζοσπαστικοποίηση αυτών που τα ζουν, κάτι που δεν είναι πρωτόγνωρο στην

ελληνική κοινωνία.⁷ Προσεκτικότερη εξέταση ωστόσο, εμφανίζει πιο περίπλοκη, ενίοτε ακόμη και αντιφατική εικόνα, ενώ πρόσφατα δεδομένα, εκλογικά και όχι μόνο, επιβάλλουν περαιτέρω ανακατασκευή της αρχικής υπόθεσης.

Όσον αφορά τη δυναμική πολιτική συμμετοχή των νέων, δεν μπορούμε να μην προβληματιστούμε σχετικά με την κινηματική υποχώρηση, που σημειώνεται μετά την ανάληψη της κυβέρνησης από τη συνεργασία ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Πρόκειται όντως για (αναμενόμενη) ύφεση εντός ενός συγκρουσιακού κύκλου, όπου η λαϊκή διαθεσιμότητα είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμη να επανενεργοποιηθεί (Σεφεριάδης, 2006: 31); Ή πρόκειται για ανάθεση της προώθησης των αιτημάτων κατηγοριών που πλήττονται από τη μνημονιακή πολιτική (όπως οι νέοι/-ες), «προς τα πάνω», δηλαδή στο κοινοβουλευτικό πεδίο, εγκαταλείποντας την άμεση/αδιαμεσολάβητη διεκδίκησή τους; Επιπρόσθετα, μήπως η σαφώς μαζικότερη ψήφος των νέων υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ το Σεπτέμβριο του 2015 (41,3% για τους/ις νέους/ες 18-24, έναντι 35,4% του συνόλου, με βάση exit poll της Metron Analysis), θα μπορούσε, να μας προβληματίσει σε σχέση με την υπόθεση της ριζοσπαστικοποίησης της νεολαίας;⁸ Μήπως, τελικά, η σχετική ψήφος καταδεικνύει μειωμένη ριζοσπαστικότητα; Η αμφισβήτηση της ριζοσπαστικοποίησης ενισχύεται αν συνυπολογίσουμε τη στροφή και τον (επιφανειακό, έστω), ιδεολογικό μετασχηματισμό του κυβερνώντος κόμματος μετά το δημοψήφισμα, τις μαζικές αποχωρήσεις από τη νεολαία του ΣΥΡΙΖΑ, που συντελέστηκαν ακριβώς με βάση την καταγγελία της ιδεολογικής του στροφής, καθώς και την αλλαγή στο «κλίμα» που επικράτησε από τις εκλογές του Ιανουαρίου στον Σεπτέμβριο (πρβλ., Gerodimos, 2015), αλλά και την εντυπωσιακή πτώση της κομματικής ταύτισης με τον ΣΥΡΙΖΑ (Μαυρή, 2019). Η εξέλιξη αυτή μπορεί μήπως να ερμηνευτεί ως μια στροφή σε πιο «γειωμένες» και «ρεαλιστικές» επιλογές, που υπαγορεύεται από τη βίαιη «ενηλικίωση» μιας γενιάς, για την οποία η εμπειρία του δημοψηφίσματος και των μετέπειτα εξελίξεων έπληξαν την ελπίδα για ουσιώδεις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές, θόλωσαν κάπως τα όρια ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά, ενώ δημιούργησαν σύγχυση ως προς την αποτελεσματικότητα της πολιτικής στράτευσης; Ενισχυτικά της εικόνας αυτής είναι και τα αποτελέσματα των Ευρωεκλογών του 2019 (Metron Analysis, 2019), όπου δεν επιβεβαιώθηκε η υπερψήφιση του ΣΥΡΙΖΑ πρωτίστως από τις νεώτερες κατηγορίες ηλικιών (υπερψήφιση που επανεμφανίστηκε όμως στις βουλευτικές

7 Πρβλ., Βόγλης, 2014.

8 Αυτό, χωρίς ενδείξεις ότι η μείωση στην ψήφο των νέων υπέρ του ΚΚΕ το Σεπτέμβριο, με βάση το exit poll της Metron Analysis, κατευθύνθηκε προς τον ΣΥΡΙΖΑ.

εκλογές του ίδιου έτους), για να μην αναφερθούμε στις τοπικές εκλογές, όπου καταγράφηκε μεγάλη αποξένωση του ΣΥΡΙΖΑ από το εκλογικό (του;) σώμα.

Επιπλέον, παρά την αυξημένη συμμετοχή τους με αμεσοδημοκρατικές παρεμβάσεις, αλλά και στην καθιερωμένη κοινοβουλευτική οδό, οι νέοι και οι νέες εμφανίζουν την ίδια περίοδο αρνητική πρωτιά στην κομματική ταύτιση και πρωτοφανή ρευστότητα στην ψήφο τους (Σταθόπουλος, 2012: 63, 66), πολύ χαμηλή εμπιστοσύνη στους θεσμούς κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης (Tsatsanis and Terperoglou, 2014: 227), και, από το 2012 και μετά, δίνουν (ιδιαίτερα οι νέοι άνδρες) ένα σημαντικό εκλογικό ποσοστό στην ακροδεξιά, που όμως σαφώς υποχωρεί το 2019, ακολουθώντας τη συνολική μείωση της εκλογικής της δύναμης. Συνεπώς, ακόμα και αν η δυναμική επάνοδος των νέων στην πολιτική τεκμηριώνεται πολλαπλά, το ερώτημα παραμένει: Μπορούμε όντως να μιλήσουμε για ένα πρότυπο αριστερής και μαχητικής πολιτικότητας που εμφανίζεται συστηματικά στη νεολαία της κρίσης και, αν υπάρχει, σε τι έγκειται ο ριζοσπαστισμός του; Αλλά και τι συνιστά σήμερα μια ριζοσπαστική πολιτική πρακτική και κοσμοαντίληψη; Με άλλα λόγια οι εμφανείς διαφορές στην έκδηλη πολιτική συμπεριφορά των νέων της δεύτερης δεκαετίας του 2000, σε σχέση με αμέσως προηγούμενες γενιές νέων, συγκροτούν μια συνολικότερη/ουσιαστικότερη στροφή στις στάσεις και τις προδιαθέσεις τους που υποδηλώνει μια άλλη αντίληψη, «ριζοσπαστική» για την κοινωνική συμβίωση; Ή πρόκειται απλώς για μια συγκυριακή αλλαγή που αφορά στην ένταση, στη συχνότητα και ενδεχομένως στους διαύλους της συμμετοχής τους; Ερωτήματα ύψιστης κοινωνικοπολιτικής σημασίας και μεγάλου πολιτολογικού ενδιαφέροντος, αφού αναφέρονται σε πρωτόγνωρες διαδικασίες, με δυνητικά βαρύνουσες συνέπειες. Εάν συνεπώς είναι θεμιτό το ερώτημα *αν λόγω της κρίσης παρατηρείται όντως «ριζοσπαστικοποίηση» της νεολαίας στην Ελλάδα*, για την απάντησή του επιβάλλεται η διερεύνηση και του πεδίου της ιδεολογίας, των αξιών και των αντιλήψεων, πέρα από αυτό της έμπρακτης πολιτικής συμπεριφοράς.

3. Η ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΥ

Η χρήση της έννοιας της ριζοσπαστικοποίησης, ως διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικών ταυτοτήτων, γίνεται τα τελευταία χρόνια όλο και πιο ευρεία, αλλά και διφορούμενη, αφού αποστασιοποιείται από την κλασική, στην Ευρώπη τουλάχιστον,

ιστορική εννοιολόγηση του ριζοσπαστισμού.⁹ Κι αυτό τόσο στο πεδίο του καθημερινού πολιτικού λόγου, όσο και σε αυτό των επιστημονικών αναλύσεων που νομιμοποιούν την αποδόμηση του ριζοσπαστισμού ως κινητήριας δύναμης στις κοινωνικές εξελίξεις πάντα υπέρ της δημοκρατίας και της κοινωνικής διεύρυνσης των δικαιωμάτων. Αντίθετα, πλέον ο ριζοσπαστισμός ανάγεται συχνά σε κάτι που πρέπει να προληφθεί ή/και να καταπολεμηθεί, ταυτιζόμενος με τον τυφλό φανατισμό, τη βία και την τρομοκρατία, ενώ επανέρχονται αναφορές στο ριζοσπαστισμό σε συνδυασμό και με την (άκρα κυρίως) Δεξιά. Υπονοώντας ότι ριζοσπαστικό είναι γενικά κάτι το ακραίο, μετατρέπεται από έννοια με συγκεκριμένη ιστορική αναφορά που παραπέμπει σε συγκεκριμένο όραμα κοινωνίας, σε έννοια με έντονο (αρνητικό) περιεχόμενο, η οποία ταυτίζεται με τον εξτρεμισμό. Ακόμη και οι νέοι/-ες του δείγματος έχουν εν μέρει επηρεαστεί, όπως θα δούμε, από αυτή την ιδεολογική αναθεώρηση της έννοιας.

Γνωρίζουμε όμως πώς ο ριζοσπαστισμός, όπως διαμορφώθηκε ιστορικά, στόχευε σε ριζικές κοινωνικές αλλαγές και στον εκδημοκρατισμό του δικαιώματος της ψήφου, συνδεδεμένος παραδοσιακά με αρχές και αξίες της Αριστεράς. Εκτός δε από το στόχο του, ενίοτε ταυτίζεται και με πιο ανατρεπτικά μέσα για την εξυπηρέτησή του. Αφορά δηλαδή τόσο στον τομέα της σκέψης, όσο και της πράξης, χωρίς ωστόσο, ανατρεπτικές πράξεις, από μόνες τους να ανάγουν μία πολιτική σε ριζοσπαστική. Οι πιο ρηξικέλευθες και κοινωνικά ανατρεπτικές αντιλήψεις υπέρ της κοινωνικής διεύρυνσης των δικαιωμάτων πάντα εντάσσονταν ταυτολογικά στο πεδίο του ριζοσπαστισμού, και ενίοτε συνοδεύονταν και από ανατρεπτικά μέσα. Στη σημερινή δε συνθήκη, ριζοσπαστική μπορεί να θεωρηθεί μια πολιτική που στοχεύει στη διεύρυνση των δικαιωμάτων, αντιπαράτίθεται στις ανισότητες που γεννά ο καπιταλισμός, εμπνέεται από τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της δημοκρατίας, οραματίζεται μια κοινωνία θεμελιακά διαφορετική από την υπάρχουσα -στο πλαίσιο πάντοτε εκκοσμικευμένων και ορθολογικών ερμηνειών, μακριά από υπερβατικές εξηγήσεις και απολυταρχικές ή μεσσιανικές λύσεις. Ο ριζοσπαστισμός αντιλαμβάνεται τα άτομα ως αυτόνομα υποκείμενα που συμμετέχουν συνειδητά στη διαμόρφωση της μοίρας τους (agency). Συνδέεται δηλαδή άρρηκτα με τη δημοκρατία και την εμπάθυσή της, αποτελώντας ανατρεπτική πολιτική έκφραση στο πλαίσιο της νεωτερικότητας στη βάση κεντρικών παραδοχών της.

⁹ Η αμερικανική πραγματικότητα είναι διαφορετική. Βλ. Παντελίδου Μαλούτα, 2017, από όπου εμπνέονται οι αναφορές που γίνονται εδώ, στο ιστορικό και την εννοιολόγησή του.

Είναι εμφανές ότι η χρήση της έννοιας του ριζοσπαστισμού αποτελεί σημαντικό ιδεολογικό και πολιτικό διακύβευμα, με σημασία όχι μόνο μεθοδολογική-επιστημονική, αλλά πολύ περισσότερο πολιτική. Η διευκόλυνση της απαξίωσης ριζοσπαστικών κοινωνικών οραμάτων, που εγκαθιδρύθηκε με την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», κερδίζει περαιτέρω έδαφος στο πεδίο της ιδεολογίας μέσω της αλλοίωσης της ουσίας του ριζοσπαστισμού. Η εννοιολογική αυτή σύγχυση ενθαρρύνει μια εύκολη και απροβλημάτιστη απόρριψή του (αρκεί να σκεφτούμε αναφορές στους νεαρούς μουσουλμάνους που «ριζοσπαστικοποιήθηκαν»), και αποτελεί πεδίο για την εμπέδωση της ηγεμονίας νεοφιλελεύθερης κοσμοαντίληψης. Στην ουσία δε, ακυρώνει την ίδια την έννοια, ακυρώνοντας το συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενό της, υπέρ της διατήρησης του status quo, προκαλώντας φόβο απέναντι στην αλλαγή και την αμφισβήτηση. Κάτι που επιβάλλει θεωρητική επανεπίσκεψη στην έννοια.¹⁰

4. ΕΙΝΑΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ/-ΤΡΙΕΣ ΟΙ ΝΕΟΙ/-ΕΣ; ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Για να διερευνήσουμε κατά πόσον είναι ριζοσπαστική η νεολαία σήμερα, προβήκαμε σε ποιοτική έρευνα με ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις στην περιοχή της Αθήνας, και με ειδικό ερευνητικό ερώτημα, *πόσο ριζοσπαστική είναι η νεολαία σήμερα, και πώς ακριβώς νοηματοδοτείται η έννοια του/ης ριζοσπαστικού/ής νέου/ας στις παρούσες συνθήκες*¹¹. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκαν 234 ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις σε δείγμα νέων «αριστερών» ηλικίας 18-29 ετών.¹² Η μεγάλη

10 Η οποία δεν θα γίνει βέβαια εδώ (βλ. Παντελίδου Μαλούτα, 2017). Ωστόσο, η διερεύνηση που ακολουθεί, στο βαθμό που επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο εννοιολογείται και βιώνεται από τους υποτιθέμενους φορείς του ο ριζοσπαστισμός, εξυπηρετεί εμμέσως και την ανάγκη αυτή.

11 Θα αξιοποιήσουμε εδώ ευρήματα του ερευνητικού προγράμματος «Ριζοσπαστισμός και νεολαία στην Ελλάδα της κρίσης», που διενεργήθηκε από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 2016 στο Εργαστήριο Ελληνικής Πολιτικής, του Τμήματος ΠΕΔΔ, με υπεύθυνη τη Μ. Παντελίδου Μαλούτα και χρηματοδότηση από τον ΕΛΚΕ του ΕΚΠΑ. Τα 234 άτομα συγκροτούν δείγμα ευκαιρίας με, εν μέρει, εφαρμογή της μεθόδου της χιονοστιβάδας και είναι όλα από την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Λόγω του σχετικά μεγάλου αριθμού συνεντεύξεων, χρησιμοποιούμε ωστόσο, ενίοτε, τα δεδομένα ως ποσοτικά, προτείνοντας ποσοστά, τα οποία βεβαίως πρέπει να θεωρούνται ενδεικτικά τάσεων και πάντα με σημείο αναφοράς το συγκεκριμένο δείγμα, το οποίο και απέχει σημαντικά ως προς την απασχόληση από τον γενικό νεανικό πληθυσμό της πρωτεύουσας.

12 Όσον αφορά τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά τους, ως σημειωθεί ότι 50,2% είναι γυναίκες, 47,3% άντρες, και 2,3% δεν προσδιορίζονται ως προς το φύλο, ενώ η πλειονότητα (σχεδόν 80%) είναι μεταξύ 20-25 χρονών. Τέλος φοιτητές/-τριες είναι το 56,8%, το 10,6% εργάζεται και σπουδάζει, ενώ αποκλειστικά εργαζόμενοι/-ες είναι το 25,4% του δείγματος.

πλειονότητα αυτών (214) πληρούσαν το κριτήριο της ψήφου σε αριστερό κόμμα (ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ, ΑΝΤΑΡΣΥΑ, ΛΑΕ, ΚΚΕ μλ, μλ ΚΚΕ, ΕΕΚ), τουλάχιστον σε μία από τις εκλογικές αναμετρήσεις του 2015, ή αν έκαναν αποχή και στις δύο, σε αυτές του 2012. Για 16 ερωτώμενους/-ες, που συστηματικά επιλέγουν να απέχουν από την εκλογική διαδικασία, όπως και για 4, που απείχαν το 2015, ενώ λόγω ηλικίας δεν είχαν δικαίωμα ψήφου το 2012, κριτήριο συμπερίληψης στο δείγμα υπήρξε η αυτοτοποθέτηση στην Αριστερά (θέσεις 0-3 του άξονα). Οι πρώτοι, αποτελούν 16 περιπτώσεις νέων που επιλέγουν την ενεργητική αποχή ως τρόπο πολιτικής έκφρασης, ενώ συχνά (αλλά όχι αποκλειστικά, στο δείγμα μας) εντάσσονται στον αναρχικό/αντιεξουσιαστικό χώρο, με όρους ιδεολογικού προσδιορισμού ή και συμμετοχής σε σχετικές ομάδες/οργανώσεις. Η απόφαση να συμπεριλάβουμε στο δείγμα και τους αριστερούς/-ές μεν, πλην όμως σταθερά απέχοντες/-ουσες εκλογικά νέους και νέες, υπαγορεύεται αφενός από ότι πρόκειται, κυρίως, για ένα ακροατήριο αρκετά δύσκολο να εντοπιστεί ερευνητικά, καθώς και από το ότι δυνητικά αυτό αποτελεί κομμάτι του ριζοσπαστικού δυναμικού της νεολαίας, και συνεπώς δεν έπρεπε να αποκλειστεί εφαρμόζοντας μόνο ως κριτήριο την ψήφο. Κάτι τέτοιο θα περιόριζε τη δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων περί ριζοσπαστών/-τριών αφού θα έμεναν εκτός αναλυτικού πεδίου τόσο μέρος της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, όσο και συλλογικότητες του αντιεξουσιαστικού ή αναρχικού χώρου.

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε την πολιτική και ιδεολογική φυσιογνωμία των νέων του δείματός μας, ένα πρώτο σχόλιο αφορά στο πολύ υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική (87% ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά). Η ενασχόληση με την πολιτική για τους περισσότερους/-ες είναι μια αυτονόητη επιλογή, αφού πρόκειται για δραστηριότητα που αφορά κάθε πτυχή της ζωής: «Πολιτική είναι τα πάντα, όχι μόνο ο μικρόκοσμος της πολιτικής σκηνής. Από το τι τρώω μέχρι τι σκέφτομαι», δηλώνει νέος 25 ετών που απείχε και στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 2015, αλλά παλιότερα είχε ψηφίσει ΣΥΡΙΖΑ και αυτοτοποθετείται στο 3 στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς. Αντίστοιχα, περίπου το 46% των ερωτώμενων συμμετέχει ή συμμετείχε σε κάποια πολιτική οργάνωση/συλλογικότητα ή σε κάποια οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών, ενώ η συντριπτική πλειονότητα (89%) έχει πάρει μέρος σε συλλογικές κινητοποιήσεις. Ως κύριος λόγος συμμετοχής στις κινητοποιήσεις προβάλλεται η έκφραση της λαϊκής δυσαρέσκειας και αντίδρασης, ενώ σημαντικό κομμάτι συμμετείχε επειδή θεωρεί ότι αποτελούν αποτελεσματικό μέσο διεκδίκησης και είναι σημαντικές για τη δημοκρατία. «Τις θεωρώ σημαντικό κομμάτι του αγώνα γιατί συνειδητοποιούμε όλοι το πόσο μαζικά και δυναμικά μπορούμε να δράσουμε

απέναντι σε αυτούς που μας καταπιέζουν αλλά και να καταλάβουμε τις αδυναμίες της οργάνωσής μας και το τι πρέπει να αλλάξουμε. Η πορεία ... ενεργοποιεί κάποιες συνειδήσεις ως προς τη σημασία του να συλλογικοποιείσαι», δηλώνει νέα, 24 ετών, ψηφοφόρος της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, που στις εκλογές του 2015 επέλεξε την αποχή.

Μια δεύτερη παρατήρηση έχει να κάνει με το όραμα κοινωνίας των νέων και τη μειωμένη ένταση του οραματικού στοιχείου, σε νέους και τις νέες του δείγματος. Ας σημειωθεί ότι το 74,3% των -κατά τεκμήριο, σύμφωνα με τη δική μας υπόθεση και επιλογή δείγματος- αριστερών νέων, αυτοτοποθετείται στις θέσεις 1-3 του άξονα Αριστεράς Δεξιάς. Λαμβάνοντας υπόψη την ψήφο στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, το ποσοστό αυτό είναι συντριπτικό στου/ις ψηφοφόρους του ΚΚΕ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, καθώς και σε όσους και όσες επιλέγουν να απέχουν συστηματικά από την εκλογική διαδικασία. Η αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ, οι οποίοι/-ες, αν και πλειοψηφικά προσδιορίζονται στα αριστερά του πολιτικού φάσματος (85%) (63% στις θέσεις 0-3 και συνολικά 85,3% μέχρι το 4) εμφανίζουν ένα σημαντικό ποσοστό (12%) που επιλέγει τη θέση 5 στον άξονα. Όταν οι νέοι/-ες του δείγματος κλήθηκαν να περιγράψουν σε αδρές γραμμές το όραμά τους για την ελληνική κοινωνία¹³, η πρώτη, αυθόρμητη απάντηση της πλειονότητας παραπέμπει σε ένα επίπεδο ελάχιστων υλικών απαιτήσεων που είχαν πρωτίστως να κάνουν με την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών εργασίας, την αποκατάσταση του κοινωνικού κράτους, τη βελτίωση της παιδείας και του εκπαιδευτικού συστήματος και τη δυνατότητα παραμονής των νέων στην Ελλάδα με αξιοπρεπείς συνθήκες ζωής: «Περισσότερη ανεξάρτητη οικονομία σαν χώρα, όχι τόσο ανεργία, να μην φεύγουν οι νέοι από την Ελλάδα για να βρουν δουλειά, να υπάρχει παροχή υγείας και παιδείας για όλους δωρεάν», λέει 22χρονος, ψηφοφόρος του ΣΥΡΙΖΑ. Βεβαίως, δεν εκπλήσσει η οριοθετημένη διατύπωση βλέψεων για το μέλλον, δεδομένων των συνθηκών της κρίσης. Ένα δεύτερο κομμάτι προχωρά στην ανάδειξη ενός πιο πολυδιάστατου οράματος, που περιλαμβάνει την αποκατάσταση του κράτους δικαίου, την πάταξη της διαφθοράς και του πελατειακού κράτους. Ενδιαφέρον έχει επίσης ότι δεν είναι λίγοι/-ες οι ερωτώμενοι/-ες που βάζουν στο επίκεντρο του οράματός τους μια συνολικότερη «ανάγκη για αλλαγή της νοοτροπίας των Ελλήνων και των Ελληνίδων», (προσοχή: της νοοτροπίας), χωρίς όμως να προσδιορίζεται πάντα η κατεύθυνση του αξιακού μετασχηματισμού. Παράδειγμα η 22χρονη ψηφοφόρος του ΣΥΡΙΖΑ και στη

13 «Αν έπρεπε να περιγράψετε με αδρές γραμμές το όραμά σας για την ελληνική κοινωνία σε 10 χρόνια, τι θα λέγατε; Ποια θα θέλατε να είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά της;»

συνέχεια της ΛΑΕ, που δηλώνει ότι όραμά της είναι η «αλλαγή νοοτροπίας, η ριζοσπαστική αλλαγή της παιδείας, η ανθρωπιά πάνω από όλα».

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ένα αρκετά σημαντικό μέρος των ερωτώμενων (23,5%) -αλλά ενδεχομένως μικρό σε σχέση με το αναμενόμενο οραματικό ανατρεπτικό δυναμικό του ριζοσπαστισμού-, προχώρησε στη σκιαγράφηση, έστω και σε αδρές γραμμές, ενός αριστερού ή σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και αναρχικού οράματος κοινωνίας: Για νέα 21 ετών, ψηφοφόρο του ΚΚΕ αυτό συνίσταται στον «κεντρικό σχεδιασμό, την οικοδόμηση σοσιαλισμού, την εργατική εξουσία». Για νέο 21 ετών που ψηφίζει ΑΝΤΑΡΣΥΑ, είναι ο «κομμουνισμός με χαρακτηριστικά του 21ου αιώνα (διεθνιστικός, επιθυμητικός, σε ανάδραση με τις νέες τεχνολογίες)». Για νέο 25 ετών ψηφοφόρο του ΣΥΡΙΖΑ, όραμα αποτελεί η «κοινοκτημοσύνη, η αλλαγή της εργασίας ως κοινωνική προσφορά και όχι στα πρότυπα της αλλοτριωμένης κατάστασης, η τοπική αυτοδιοίκηση, η αυτοοργάνωση». Τέλος, για νέο, 20 ετών που επέλεξε ΑΝΤΑΡΣΥΑ και μετά αποχή, το όραμα είναι «όχι καπιταλισμός, όχι πατριαρχία, όχι ρατσισμός, και ναι στο να καταστραφούν το έθνος, το κράτος και τα σύνορα». Ωστόσο, όλα τα παραπάνω ίσως να μοιάζουν περισσότερο με συνθήματα και λιγότερο με διατύπωση κοινωνικοπολιτικών οραμάτων που αναφέρονται σε έναν δικαιότερο κοινωνικό κόσμο. Ελάχιστες ήταν εκείνες οι τοποθετήσεις που αναφέρονταν σε ένα συνολικότερο κοινωνικό μετασχηματισμό, όπου προτάσσεται με κάποια σαφήνεια ένα διαφορετικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνίας, της πολιτικής και της οικονομίας, με στόχο την κοινωνική ισότητα, την αλληλεγγύη και την υποκειμενική αυτονομία. Ελάχιστα δηλαδή είναι τα ριζοσπαστικά οράματα, στο πλαίσιο αυτού του σχεδόν ενός τετάρτου του δείγματός μας που δεν αναφέρεται απλώς σε βελτιώσεις της υπάρχουσας κατάστασης, αλλά σε αλλαγές. Σε αντίστοιχο κλίμα, είναι ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι λίγο πάνω από τους/ις μισούς/ές συνολικά, πιστεύουν ότι το όραμά τους μπορεί να πραγματοποιηθεί τα επόμενα δέκα χρόνια (52%), ενώ 25% θεωρεί ότι δεν υπάρχει, ούτε θα μπορούσε να υπάρξει κάποιος φορέας που θα μπορούσε να το πραγματοποιήσει. Ενδιαφέρον έχει ότι σε όσους/-ες αναφέρονται σε συγκεκριμένο φορέα, κυριαρχούν τα πολιτικά κόμματα και ακολουθούν κοινωνικά κινήματα και συλλογικές κινητοποιήσεις, καθώς και δομές αλληλεγγύης και τοπικές συλλογικότητες «από τα κάτω».

Με βάση τα παραπάνω, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε για έναν διάχυτο ρεαλισμό ή ακόμα και κυνισμό της νεολαίας, που δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την επιρροή του νεοφιλελεύθερου δόγματος στις συνθήκες κρίσης και λιτότητας, αλλά επίσης και με την αδυναμία των πολιτικών οργανώσεων και

συλλογικότητων της Αριστεράς να προβάλλουν, στις παρούσες συνθήκες, ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο εναλλακτικό όραμα κοινωνίας που θα τους/ις εμπνεύσει. Έρχεται λοιπόν στην επιφάνεια ένα βαθύ δημοκρατικό έλλειμμα, καθώς και μια αναντιστοιχία ανάμεσα στο συμμετοχικό δυναμικό των νέων πολιτών, και στις πρακτικές δυνατότητες πολιτικής εμπλοκής και συμμετοχής –ή, θα προσθέταμε, μιας συμμετοχής που να επιφέρει αποτελέσματα, όχι μόνο σημειακά. Κι αυτό, διότι αυτή η εμπλοκή δεν κινητοποιείται από ελπίδα για ριζικές κοινωνικές αλλαγές. Αν συνδέσουμε την εικόνα που αναδύεται μέχρι εδώ, με έμφαση στην απουσία οράματος ριζικών κοινωνικών αλλαγών, με τη διάχυτη ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού που μοιάζει να διαποτίζει όλες τις εκφράσεις της κοινωνικής ζωής, πολύ πέραν της οικονομίας, βλέπουμε γιατί τα συστατικά στοιχεία της δημοκρατίας δυσκολεύονται να επιβιώσουν ουσιαστικά σε τέτοιες συνθήκες. Όπως και, κατά μείζονα λόγο, «τα ριζοσπαστικά δημοκρατικά όνειρα» (Brown, 2017:20). Η ελπίδα, όταν είναι αυθεντική, έχει σαφείς ριζοσπαστικές συνδηλώσεις, υποστηρίζει ο Eagleton, 2015, και είναι απαραίτητη για να επέλθουν ριζοσπαστικές αλλαγές. Όταν απουσιάζει η ελπίδα απουσιάζουν, ταυτολογικά σχεδόν, και οι ριζοσπαστικές κοινωνικές προσδοκίες.

Η έλλειψη ελπίδας στο δείγμα μας είναι φανερή και σε άλλες απαντήσεις, όπως στο κατά πόσον γνωρίζουν οι ερωτώμενοι/-ες το σύνθημα «έννας καλύτερος κόσμος είναι εφικτός», και αν αυτό τους/ις «εκφράζει». Η πλειονότητα το γνωρίζει, οι «οργανωμένοι/-ες» στην παραδοσιακή Αριστερά και εν μέρει στην ΑΝΤΑΡΣΥΑ απαντούν σχεδόν αυτόματα, «ναι βεβαίως με εκφράζει», παραπέμποντας συνήθως έκδηλα στο σοσιαλισμό. Οι ψηφοφόροι, σταθεροί/-ές και περιστασιακοί/-ές του ΣΥΡΙΖΑ, όπως και οι υπέρμαχοι της αποχής μοιράζονται μεταξύ κυνικών/απορριπτικών αναφορών και χλιαρής συμφωνίας. Χλιαρή συμφωνία σε ένα πολύ «θερμό» σύνθημα. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση νέου 28 ετών, ψηφοφόρου του ΣΥΡΙΖΑ και στις δύο εκλογές του 2015, -που όμως τοποθετεί το κόμμα αυτό σήμερα στη θέση 6 του άξονα Αριστεράς/Δεξιάς, ενώ δεν ξέρει τι θα ψήφιζε («αν γίνονταν σήμερα εκλογές»)-: «Ναι, με εκφράζει, γιατί όχι;». Όσο για αριστερούς/-ές νέους/-ες που απορρίπτουν κυνικά το σύνθημα, είναι ενδεικτική η απάντηση: «Δεν μου λέει κάτι, είναι ουτοπικό», όπως δηλώνει νέα, 21 ετών, ψηφοφόρος του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ στην ίδια κατεύθυνση κινείται και 28χρονος ψηφοφόρος του ΣΥΡΙΖΑ ο οποίος αναφέρει ότι: «Όχι, ποιος είναι αυτός ο κόσμος; Ο καθένας τον φαντάζεται διαφορετικά, φαντάζεται διαφορετικά και την πορεία προς αυτόν. Δεν χρειάζεται να κάνουμε μεγαλεπήβολα σχέδια για την τεράστια αλλαγή του κόσμου, ας δούμε πώς μπορούμε να αλλάξουμε πρώτα στοιχειώδη

προβλήματα στη χώρα μας.»

Το τρίτο σημείο ενδιαφέροντος αφορά στο περιεχόμενο και τη σημασία της διάκρισης Αριστερά-Δεξιά για τους/ις νέους/-ες του δείγματος, καθώς και στην αντίληψη περί ριζοσπαστισμού. Παρότι, όπως ήδη ελέχθη, παρατηρείται η (αναμενόμενα) μαζικά πλειοψηφική αριστερή ιδεολογική αυτοτοποθέτηση των ερωτώμενων και πολύ μικρή (αυθόρμητη) απόρριψη του άξονα (μόλις 5%), γεννώνται ερωτηματικά σχετικά με τη γενικότερη αντίληψη της ταξινομητικής λειτουργίας του άξονα Αριστερά-Δεξιά ή, ενίοτε, ακόμη και για την ορθότητα της χρήσης του από την πλευρά των ερωτώμενων, ιδιαίτερα όσον αφορά τον χαρακτηρισμό του ΣΥΡΙΖΑ, γεγονός βεβαίως που ενδέχεται να έχει πρωτίστως καταγγελλική λειτουργία. Σε σχέση με τις αξίες που αποδίδονται στην Αριστερά, κυριαρχεί η ισότητα, η αλληλεγγύη και, δευτερευόντως, η δικαιοσύνη, η αγωνιστικότητα και η ελευθερία, ενώ με τη Δεξιά συνδέεται κυρίως ο καπιταλισμός, και ακολουθούν η ανταγωνιστικότητα, η παράδοση και οι ανισότητες. Είναι ενδιαφέρον ότι, ειδικά στην περίπτωση της Δεξιάς, οι περισσότερες απαντήσεις δεν αναφέρονται σε αξίες, αλλά σε συστήματα σκέψης και αρχές κοινωνικής οργάνωσης.

Όσον αφορά στην ίδια την έννοια του (πολιτικού) ριζοσπαστισμού, αποτυπώνεται και εδώ η εννοιολογική σύγχυση και αναντιστοιχία ανάμεσα στην ιστορική σημασία του όρου και στην τρέχουσα χρήση του. Για την πλειονότητα των ερωτώμενων ριζοσπαστισμός είναι κάτι καινοτόμο, κόντρα στο καθιερωμένο, πρωτότυπο και συγκρουσιακό, που επιφέρει δομικές αλλαγές, χωρίς πάντοτε να λαμβάνεται υπόψη η κατεύθυνσή τους. Συγκεκριμένα για τους/ις περισσότερους/-ες, ριζοσπαστικό είναι το συγκρουσιακό ή ανατρεπτικό (48%), ενώ και το καινοτόμο/διαφορετικό συγκεντρώνουν υψηλά ποσοστά (20%). Μόλις για το 9% των ερωτωμένων ο ριζοσπαστισμός συνδέεται ρητά με αξίες και οράματα της Αριστεράς, ενώ για ένα ακόμη μικρότερο κομμάτι ταυτίζεται με το τέλος της εκμετάλλευσης και των εξουσιαστικών σχέσεων: Ο ριζοσπαστισμός είναι «διαδικασία που προσπαθεί να αποσπά πεδία εξουσίας από το κυρίαρχο και να μετατρέπει τα υποκείμενα μέσα σε αυτά», δηλώνει νέος 24 χρονών που ψήφισε ΑΝΤΑΡΣΥΑ. Είναι συνεπώς φανερό ότι η πλειονότητα των (αριστερών) νέων συγχέει τον ριζοσπαστισμό με τη συγκρουσιακή δράση και δεν του αποδίδει συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο και φορτίο. «Δεν έχει πρόσημο. Ακραία συμπεριφορά», δηλώνει νέα, 23 ετών που ψήφισε ΔΗΜΑΡ στο παρελθόν και στη συνέχεια ΚΚΕ. Ενώ άλλη νέα, 23 ετών που ψήφισε ΑΝΤΑΡΣΥΑ και μετά απείχε, συγκεκριμενοποιεί την αντίληψη της λέγοντας: «Υπάρχει και η ριζοσπαστική Δεξιά,

γενικά είναι ότι κάνει ρήξη με το κυρίαρχο». Είναι εντυπωσιακή η διείσδυση, ακόμη και στην νεολαία της Αριστεράς, αντιλήψεων που λειτουργούν ιδεολογικά, εμμέσως έστω, υπέρ της απόλυτης απονομιμοποίησης του ριζοσπαστισμού και της ακύρωσης του ιστορικού του περιεχομένου και ρόλου, μέσω της ταύτισής του με τον εξτρεμισμό.

Αναφορικά με τη σχέση ψήφου και ριζοσπαστισμού, βλέπουμε ότι οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ (του Ιανουαρίου 2015) αυτοπροσδιορίζονται μαζικά ως ριζοσπάστες/-τριες, με τους/ις ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ και όσους/-ες συστηματικά απέχουν να είναι μοιρασμένοι/-ες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το ότι, παρότι ο ριζοσπαστισμός ως έννοια θεωρείται μαζικά αποδεκτός ακόμη και αναγκαίος, γίνεται ταυτόχρονα αντιληπτός ως εξ ορισμού αντίθετος με το ρεαλισμό, και χρειάζεται να γειωθεί στην πραγματικότητα προκειμένου να επιφέρει απτά αποτελέσματα. Επιπλέον, αν και πλειοψηφικά αναγνωρίζεται η ανάγκη ύπαρξης ριζοσπαστικής πολιτικής στην Ελλάδα, (προφανώς κυρίως με την έννοια του καινοτόμου και της αλλαγής), οι απόψεις είναι διχασμένες σχετικά με τον αυτοχαρακτηρισμό των ερωτώμενων ως ριζοσπαστών/-τριών. Οι περισσότεροι/-ες (53,7%) απαντούν συγκρατημένα πως θεωρούν, ή ότι θα ήθελαν να θεωρούν, τους εαυτούς τους ριζοσπάστες/-τριες, αλλά την ίδια στιγμή, τονίζουν την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στο ριζοσπαστικό και αυτό που οι ίδιοι/-ες είναι ή/και κάνουν. Ο ριζοσπαστισμός εμφανίζεται ως ένας χαρακτηρισμός με αρκετά υψηλές προδιαγραφές για να μπορέσουν να τον χρησιμοποιήσουν για τους/ις ίδιους/-ες, ενώ έμφαση δίνεται στην ύπαρξη καινοτόμου σκέψης, την αντιστοιχία λόγου και πράξης και την εφαρμογή του ριζοσπαστισμού όχι μόνο στο πολιτικό πεδίο, αλλά σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας, και στην προσωπική ζωή («Το να έχεις ιδεολογία που να έρχεται σε ρήξη με την κυρίαρχη και αυτή να αποκρυσταλλώνεται στην καθημερινή σου πρακτική», λέει νέα, 21 ετών που ψήφισε ΑΝΤΑΡΣΥΑ και μετά ΛΑΕ). Από μια άποψη το ριζοσπαστικό σε αυτό το τελευταίο πλαίσιο ταυτίζεται πρωτίστως με το μη συμβατικό και παραπέμπει κυρίως σε πρωτοποριακές στάσεις και αντιλήψεις στο πεδίο των ευρύτερων κοινωνικών/διαπροσωπικών σχέσεων και στις ανεκτικές αντιλήψεις, και λιγότερο στο πολιτικό πεδίο. Αυτή είναι και η πλειοψηφική αντίληψη των αριστερών νέων του δείγμάτος μας περί ριζοσπαστισμού, στοιχείο εξαιρετικής σημασίας για τη σκιαγράφηση της συνολικής τους πολιτικής φυσιογνωμίας.

Ως προς την επιρροή (ή μη) της κρίσης στο ριζοσπαστισμό των νέων, οι επιδράσεις της εμφανίζονται αρκετά αντιφατικές στις αντιλήψεις τους. Από τη μία, για την πλειονότητα των ερωτώμενων η κρίση αναγνωρίζεται ως παράγοντας με

ισχυρή επίδραση στο ριζοσπαστισμό τους, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση μας για την ισχυρή ανακωμωχικοποιητική επίδραση της κρίσης στην πολιτικότητα των νέων. Από την άλλη, ένα σημαντικό κομμάτι των ερωτώμενων (31%) θεωρεί ότι η κρίση δεν έχει μεταβάλλει ουσιαστικά τον πολιτικό τους προσανατολισμό και, κατ' επέκταση, ούτε και το ριζοσπαστισμό τους, αφού απλώς ενίσχυσε τις προϋπάρχουσες συμμετοχικές και μαχητικές προδιαθέσεις τους. Κυρίως αυτό συμβαίνει σε ψηφοφόρους της ΑΝΤΑΡΣΥΑ: «Έχοντας μεγαλώσει σε ένα σπίτι με τέτοιες πρακτικές μου ήταν οικεία αυτή η στάση ζωής, όμως η κρίση ίσως να έκανε πιο έντονη την παρουσία μου, την ανάγκη μου αρχικά να συμμετέχω στην πολιτική και ύστερα την ίδια αυτή την πρακτική», δηλώνει νέα, 28 ετών, ψηφοφόρος της ΑΝΤΑΡΣΥΑ. Ειδικά για τους/ις μικρότερους/-ες ηλικιακά εντός του δείγματος, η κρίση αναφέρεται συχνά ως η μοναδική βιωμένη πραγματικότητα όπου συγκροτήθηκε η πολιτική τους φυσιογνωμία και πρακτική, και άρα δεν μπορεί να απομονωθεί η ενδεχόμενη επίδρασή της. Η υποκειμενική αναγνώριση του γεγονότος αυτού από τους/ις ίδιους/-ες, ενισχύει την υπόθεση που ήδη διατυπώθηκε, σχετικά με τις διαφορές εντός αυτού που συνήθως ορίζεται ως πολιτική γενιά των σημερινών νέων.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι υπάρχει μια αξιοσημείωτη μερίδα (περίπου 10%) για την οποία η κρίση λειτούργησε ανασχετικά ως προς τον ριζοσπαστισμό και τη μαχητικότητα: Τους/ις έφερε αντιμέτωπους/-ες με μια βίαιη ωρίμανση, αναγκάζοντάς τους να υιοθετήσουν μια πιο ρεαλιστική και κυνική οπτική, γειώνοντας τους στην πραγματικότητα της ανεργίας και της μετανάστευσης των νέων στο εξωτερικό, αλλά και της έλλειψης εναλλακτικών πολιτικών επιλογών. Ιδίως μετά το δημοψήφισμα και την υπογραφή της συμφωνίας, όπου γίνεται ιδιαίτερη μνεία από σημαντική μερίδα νέων ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ ως στοιχεία της (σκληρής) πραγματικότητας. Δηλαδή, ο όποιος ριζοσπαστισμός τους δεν εντάθηκε, αντίθετα, λειάνθηκε με την κρίση, ηττήθηκε. Κάτι που δημιουργεί ερωτηματικά σχετικά με την ουσία, το βάθος και τη βαρύτητά του, αλλά και με την πολιτική λειτουργία της απογοήτευσης: «Η κρίση μάς έχει αλλάξει όλους, δεν έχουμε πλέον όνειρα, δεν ελπίζουμε σε κάτι πολύ διαφορετικό... Και όλοι μας δεν έχουμε καμιά εμπιστοσύνη πια στους πολιτικούς. Δεν αλλάζουν πια τα πράματα», υποστηρίζει γυναίκα 23 ετών, ψηφοφόρος του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ άντρας, 28 ετών, που ψήφισε ΣΥΡΙΖΑ και μετά απείχε, δηλώνει: «Αν και αντιφατικό, νομίζω ότι η κρίση έδρασε αρνητικά στον ριζοσπαστισμό μου. Η επίπονη αναζήτηση δουλειάς, μετά ο συμβιβασμός σε δουλειά κατώτερη των προσόντων και των προσπαθειών σου, μετά ο συμβιβασμός

στον χαμηλό μισθό και πάει λέγοντας... λειτουργεί μάλλον όπως θέλει ο αντίπαλος».

Ένα τέταρτο σημείο ενδιαφέροντος αφορά στην επέκταση της διερεύνησης μας σε ζητήματα που εμπίπτουν στη σφαίρα των ευρύτερων ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Εδώ, διαπιστώνουμε στις αντιλήψεις των ερωτώμενων ενδείξεις ενός ισχυρού κοινωνικού φιλελευθερισμού που εκφράζεται ενίοτε και ως κοινωνικός ριζοσπαστισμός, ο οποίος είναι πολύ πιο έντονος, συνεπής και συγκροτημένος από τον αντίστοιχο πολιτικό. Συγκεκριμένα, οι νέοι/-ες του δείγματος τάσσονται συντριπτικά υπέρ της απόδοσης ασύλου στους/ις πρόσφυγες (98,7%) και της απόδοσης ιθαγένειας σε μετανάστες/-τριες μετά από εύλογο χρονικό διάστημα παραμονής στην Ελλάδα (97,9), ενώ σε πολύ υψηλό ποσοστό (95,4%) απαντούν ότι συμφωνούν με την επιδίωξη ενσωμάτωσης μεταναστών στην ελληνική κοινωνία με σεβασμό στα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Πάρα πολύ θετικά διατίθενται επίσης απέναντι στο γάμο των ομόφυλων ζευγαριών (93,6%) και πολύ θετικά (83,9%) ως προς την τεκνοθεσία από ομόφυλα ζευγάρια (με τους/ις ψηφοφόρους του ΚΚΕ να εμφανίζονται μοιρασμένοι/-ες). Σχετικά με τα ζητήματα θρησκείας, εντυπωσιακή είναι η σχεδόν ομόφωνη τοποθέτηση υπέρ του απόλυτου διαχωρισμού Εκκλησίας και κράτους (97,9%), ενώ μαζικότερη είναι και η συμφωνία με την ανέγερση τόπων λατρείας για μη χριστιανούς (88,6%). Ας σημειωθεί όμως η αρνητική άποψη της πλειονότητας των ερωτώμενων για τη νομιμοποίηση της χρήσης ουσιών (53,7%), που οφείλεται ίσως στο αδιαφοροποίητο της ερώτησης, καθώς πολλοί νέοι/-ες του δείγματος δήλωσαν αυθόρμητη συμφωνία με τη νομιμοποίηση της χρήσης «μαλακών» ναρκωτικών.

Τα παραπάνω ευρήματα, ειδικά σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες απαντήσεις που αναφέρονται σε αντιλήψεις, δημιουργούν προβληματισμό αναφορικά με την αφετηρία από την οποία προκύπτουν. Ενδεχομένως οι εκσυγχρονισμένες αντιλήψεις της νεολαίας περί δικαιωμάτων να μην αποτελούν εκδηλώσεις μιας κουλτούρας καταστατικής αποδοχής της ετερότητας, ως θεμελιώδους πραγματικότητας της κοινωνίας, ή της πολυπολιτισμικότητας ως πλούτου και όχι ως ανάγκης. Δηλαδή να μην αποτελούν ενδείξεις κοινωνικού «ριζοσπαστισμού», αλλά, αντίθετα, να υποδηλώνουν και σε αυτό το πεδίο την κυριαρχία μιας κουλτούρας που δίνει έμφαση στη δυνατότητα προσωπικής έκφρασης, υπό την έννοια μάλλον της αδιαφορίας για τις προσωπικές επιλογές των άλλων στο πεδίο της ιδιωτικότητας. Μπορούμε θεμιτά να υποστηρίξουμε πως, παρότι οι νέοι και οι νέες του δείγματός μας εμφανίζονται συνολικά ως πρωτοποριακοί/-ες ή, ενίοτε και «ριζοσπαστικοί/-ές» κοινωνικά, μάλλον πρόκειται περί ενός διευρυμένου

κοινωνικού φιλελευθερισμού, που εκδηλώνεται πρωτίστως με μεγάλη ανεκτικότητα έναντι του «διαφορετικού», χωρίς να συνοδεύεται απαραίτητα από μια γενικότερη διάθεση προς την κατεύθυνση της αυτονόητης αποδοχής και της κοινωνικής ισότητας, ή από μια ευρύτερη αριστερή, μαχητική κοσμοαντίληψη, η οποία να επεκτείνεται πέρα από το πεδίο των δικαιωμάτων και της αποδοχής της ετερότητας. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τα ευρήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σχετικά με τα οράματα που εκφράζουν, την ιδιοσυστασία τους, και τη χαμηλή διάδοση της ελπίδας για επερχόμενες κοινωνικές αλλαγές. Αν ο κοινωνικός «ριζοσπαστισμός» τους σε μεγάλο βαθμό οριοθετείται στο σεβασμό του κράτους δικαίου και της αρχής της ισότητας των δικαιωμάτων, τότε βεβαίως δεν πρόκειται για ριζοσπαστισμό *σήμερα*. Όσο κι εάν τα παραπάνω δεν είναι, ακόμη και σήμερα, δεδομένα σε όλες τις περιπτώσεις.

Παρότι οι επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όπως η αύξηση των ανισοτήτων και η λιτότητα, αποτελούν στόχο κινητοποιήσεων και λαϊκής διαμαρτυρίας για τη νεολαία και στην Ελλάδα, ο κανονιστικός λόγος του νεοφιλελευθερισμού δεν αφήνει ανεπηρέαστη τη νέα γενιά, αφού επιδρά σε κάθε διάσταση της ζωής (Brown, 2017: 40). Επιδρά ακόμη και στην αυτο-εικόνα τους, ενώ χρωματίζει τις προσδοκίες σε σχέση με αυτό στο οποίο προσβλέπουν, που προβάλλει συνήθως ως οριοθετημένο, μετριοπαθές, ρεαλιστικό/εφικτό, όπως είδαμε και στο δείγμα μας. Ενισχυτική της υπόθεσης αυτής είναι και η συγκριτική μελέτη στοιχείων του θερμομέτρου συμπάθειας, το οποίο εφαρμόζουμε στο δείγμα μας, όσον αφορά τον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό. Η χρήση του θερμομέτρου αυτού, συνηθισμένη στις ποσοτικές κυρίως έρευνες, είναι σημαντική για να δούμε κατά πόσο ένας χαμηλός βαθμός στον καπιταλισμό, για παράδειγμα, συνοδεύεται από υψηλό στον σοσιαλισμό, κάτι που εξέφραζε προηγούμενες γενιές ως δηλωτικό ισχυρής προτίμησης. Ή αν το πρότυπο έχει μεταβληθεί, στο βαθμό που υποθέτουμε -με βάση τη γενική εικόνα μιας νεολαίας που δεν οραματίζεται μαζικά έναν «άλλο κόσμο»- ότι ενδεχομένως να παρατηρούνται γενικώς χλιαρές τιμές. Παρατηρούμε πράγματι, ως πέμπτο βασικό εύρημα, ότι δεν έχουμε ακραίες μέσες τιμές. Ενώ ο καπιταλισμός φαίνεται να μην ελκύει πολύ, ή ακόμη και να απορρίπτεται (αφού έχει μέσο όρο 2,5 στα 10), η έννοια του σοσιαλισμού δεν κερδίζει την αναμενόμενη συμπάθεια, με μέσο όρο, υψηλό μεν, αλλά που μόλις αγγίζει το 7. Συνολικά, εκφράζεται κατά 80,5% αρνητική αντίληψη για τον καπιταλισμό και 87,7% θετική για το σοσιαλισμό. Επίσης, πολύ υψηλή βαθμολογία επιτυγχάνεται στην «οικονομική ανάπτυξη» (81,4% βάζουν 5 ή μεγαλύτερο), αλλά και αρκετά υψηλή στην «τάξη και ασφάλεια» (59,8%), και, λιγότερο, στην «αριστεία» (48,8%).

Το γεγονός της σχετικά χλιαρής απόρριψης (μαζικής, αλλά όχι με ακραίες τιμές) και της όχι ενθουσιώδους υποστήριξης, καπιταλισμού και σοσιαλισμού αντίστοιχα, σε συνδυασμό με τη συνολικότερη εικόνα των νέων ψηφοφόρων της Αριστεράς, εκτός από πρωτόγνωρο, αμφισβητεί περαιτέρω την αρχική υπόθεση περί ριζοσπαστισμού. Ίσως και να επιβάλει την επανεξέταση της ίδιας της έννοιας σε συνθήκες νεοφιλελευθερισμού. Η «πολιτική γενιά» μπορεί να προσφέρει εξήγηση, αφού οι σημερινοί/-ές δεκαοκτάρηδες και εικοσάρηδες έχουν κοινωνικοποιηθεί σε κλίμα απαξίωσης των ιδεολογιών και ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού, του οποίου η αμφισβήτηση πρόσφατα άρχισε να βγαίνει από το περιθώριο της πολιτικής σκηνής. Η γενιά αυτή δεν έχει ζήσει τον ύπαρξη «αντίπαλου δέους» στον καπιταλισμό, ούτε την πτώση του τείχους, ενώ μεγάλωσε όταν μεσουρανούσε η αφήγηση περί τέλους της Ιστορίας, κάτι που την καθιστά δύσπιστη απέναντι σε μεγάλες αφηγήσεις και παραδείγματα άλλης κοινωνικής οργάνωσης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Παρότι η ύπαρξη σημαντικού συμμετοχικού δυναμικού της νεολαίας, που πιστοποιήθηκε μέσω της εξωθεσμικής πολιτικής συμμετοχής, δημιούργησε προσδοκίες για το μετασχηματισμό της κατά βάση ατομοκεντρικής αφετηρίας της παρέμβασής της, και παρά τη σαφή αριστερή εκλογική στροφή, δεν φαίνεται να έχουν συντελεστεί ιδεολογικές διεργασίες που να επιτρέπουν να μιλάμε για ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας με όρους τετελεσμένης διαδικασίας. Η διάχυτη απογοήτευση, η «στροφή στο ρεαλισμό», ο κυνισμός και η απουσία οράματος που διαπερνούν την πλειονότητα των απαντήσεων του δείγματος, δείχνουν και τα όρια της όποιας μεταστροφής. Παράλληλα, σε αρμονία με τη γενικότερη ρευστότητα του ιδεολογικού τοπίου, βλέπουμε ότι και η αναφορά στην Αριστερά δεν συνδέεται απαραίτητα με αντίστοιχη συγκροτημένη θέαση του κόσμου, δεδομένες αξίες και ένα διαφορετικό όραμα κοινωνίας. Ενώ η διάκριση Αριστερά-Δεξιά παραμένει η κεντρική πολιτική διαιρετική τομή, μοιάζει να έχει απωλέσει τμήμα της διαιρετικής και ερμηνευτικής της ικανότητας -ιδιαίτερα στους/ις νέους/-ες- προσδιορίζοντας λιγότερο σε σχέση με το παρελθόν «τις συστοιχίες προτιμήσεων και αξιών των πολιτών» (Μοσχονάς, 2015). Όσο για την απογοήτευση, αυτή προκαλεί κυρίως κυνική αλλά συμβιβασμένη αντίδραση, με επιλογή του μικρότερου κακού. Ανασχετικά και τα δύο για την ανάπτυξη ριζοσπαστικού οράματος κοινωνίας και αριστερής αγωνιστικής διάθεσης για ουσιώδεις αλλαγές. Όταν δε τα παραπάνω

αφορούν μια γενιά που έχει εθισθεί πρωτίστως στην ανάγκη αυτοέκφρασης, την οποία χρησιμοποιεί και ως βασική δίοδο πολιτικής εμπλοκής, αυτή ενίοτε λειτουργεί και ως πολιτική εκτόνωση.

Η συνολική εικόνα που διαφαίνεται, τελικά, είναι αυτή μιας νεολαίας περισσότερο κοινωνικά προοδευτικής παρά πολιτικά ριζοσπαστικής. Με τη διάσταση μεταξύ των δύο να εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο αυξημένης σημασίας της ατομικής ελευθερίας και έντονης εξατομίκευσης. Εύλογα δημιουργείται το ερώτημα κατά πόσο ο κοινωνικός «ριζοσπαστισμός», τον οποίο υποδύεται μια προοδευτική κοσμοαντίληψη, απεκδυόμενος το πολιτικό του σκέλος απηχεί περισσότερο μια φιλελεύθερη, παρά μια αριστερή κοσμοαντίληψη και ένα αντίστοιχο όραμα κοινωνίας. Παρατηρούμε ότι υπάρχουν μαζικά «προοδευτικές» κοινωνικές αντιλήψεις, που μπορεί να συνοδεύουν οράματα κοινωνίας και συνολική κοσμοαντίληψη καθόλου ριζοσπαστική πολιτικά, κάτι που έχει ήδη παρατηρηθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, με τον άξονα libertarian/authoritarian να μην ταυτίζεται με αυτόν της Αριστεράς-Δεξιάς (πρβλ., Evans et al., 1996). Κάτι που, στην έκταση που παρατηρείται στη σημερινή συγκυρία, μοιάζει να συγκροτεί νέο στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, σε εναρμόνιση με αντίστοιχες τάσεις στη Δυτική Ευρώπη. Στοιχείο το οποίο όμως εναρμονίζεται και με το πολιτισμικό κλίμα του νεοφιλελευθερισμού, όπου ενώ η δημοκρατία περιορίζεται (ο Crouch, 2004, αναφέρεται σε συνθήκες «μετα-δημοκρατίας»), για κάποιους/-ες παρατηρείται, διεύρυνση στο πεδίο των δικαιωμάτων. Αν αυτό μοιάζει αντιφατικό, είναι γιατί η σχέση δημοκρατίας και λαϊκής κυριαρχίας με τα δικαιώματα, είναι πολύ πιο σύνθετη απ' ό,τι συνήθως υπονοείται (Λιάκος, 2018). Εξάλλου, η ανάδυση του πολιτισμού και της κοινωνικής κουλτούρας ως νέου πεδίου άσκησης ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών με βαρύνουσα σημασία, αποτελεί ίδιον της ιδεολογικής εξατομίκευσης που συντελείται στις σύγχρονες κοινωνίες (Τσουκαλάς, 2010), αφού εκεί λαμβάνει χώρα η αυτοπραγμάτωση των «ελεύθερων» ατόμων. Με την αποδοχή της αυτοπραγμάτωσης «του άλλου», κοινωνικά ουσιαστική και θετική, να μην συγκροτεί στο παρόν πλαίσιο ανατρεπτική/ριζοσπαστική στάση ζωής. Μάλλον ανοχή εκφράζει, με το σεβασμό των δικαιωμάτων και της ελευθερίας του «άλλου», που είναι, βεβαίως, χαρακτηριστικά της Αριστεράς, να μην αρκούν ως ενδείξεις ριζοσπαστισμού, αν δεν συνοδεύονται από ένα σαφές ανατρεπτικό «διά ταύτα».

Αλλά τα ευρήματα της διερεύνησής μας υποδηλώνουν κάτι παραπάνω από το προφανές: Ότι δηλαδή οι ψηφοφόροι της Αριστεράς και ειδικά του ΣΥΡΙΖΑ δεν είναι, όλες και όλοι αδιακρίτως, ουσιαστικά αριστεροί/-ές, άρα πώς να είναι ριζοσπάστες, με βάση την εννοιολόγηση που προτείνουμε; Εξάλλου, από αυτούς/-

ές, το 63% τον Ιανουάριο και το 60,9% το Σεπτέμβριο του 2015 τοποθετούνται στις θέσεις 0-3 του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, με το υπόλοιπο να αυτοτοποθετείται δεξιάτερα. Η τεράστια εκλογική διεύρυνση του κόμματος αυτού δεν μπορούσε παρά να περιλάβει και ευρύτερες δημοκρατικές δυνάμεις, της Κέντρο-Αριστεράς, ακόμη και του Κέντρου. Αλλά, τα στοιχεία μας καταδεικνύουν επίσης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκείνων που αναφέρονται, όντως, ουσιαστικά στην Αριστερά. Αυτό δε που δείχνουν είναι ότι πρόκειται για «διαφορετικούς/-ές» αριστερούς/-ές απ' ότι (ακόμη και) στο πρόσφατο παρελθόν, οπότε το όραμα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού κυριαρχούσε. Η έμφαση στην κατοχύρωση δικαιωμάτων/ελευθεριών, πρωτίστως, αλλά και η επιθυμία εξασφάλισης παροχών ενός κράτους πρόνοιας κυριαρχούν σήμερα στην αντίληψη των νέων στο πεδίο των προσδοκιών, με την πρώτη τουλάχιστον να μπορεί, εν μέρει, να συνυπάρχει με νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Παράλληλα, παρατηρούμε μια αναδιατύπωση της έννοιας του ριζοσπαστισμού, στις αντιλήψεις των νέων της κρίσης, η οποία όμως εν μέρει προϋπήρχε -αν και μη καταγεγραμμένη- της συγκλονιστικής ανακοινωνικοποιητικής εμπειρίας που η κρίση προκάλεσε.

Φαίνεται ότι το να είναι κανείς αριστερός/-ή τη δεύτερη δεκαετία του 2000 είναι για τη νεολαία τελείως διαφορετική εμπειρία ζωής και θέασης του κόσμου, απ' ότι για τη γενιά των γονιών τους. Αναμενόμενο βεβαίως, αφού οι ταυτότητες των υποκειμένων δημιουργούνται στο δημόσιο χώρο με βάση τα χαρακτηριστικά του τελευταίου, με την κάθε ταυτότητα, ως ιστορικό κατασκεύασμα, να λειτουργεί κατά συγκεκριμένο τρόπο ως πειθαρχικός μύθος (Weeks, 2006: 139). Είτε λοιπόν δεχτούμε μια λογική περί τέλους των βεβαιωτήτων και ρευστής νεωτερικότητας, που δημιουργεί συγκεκριμένου τύπου υποκειμενικότητες (Bauman, 2000), είτε απλώς υπογραμμίσουμε τις συγκλονιστικές αλλαγές στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα από τη δεκαετία του '90 και μετά με τις κοινωνικοποιητικές τους επιπτώσεις, είτε υποστηρίξουμε ότι οι διαγενεακές σχέσεις είναι πάντα θέμα συνέχειας/ασυνέχειας, σε κάθε περίπτωση, η νεολαία του 2010+ κοινωνικοποιήθηκε/είται σε άλλο κοινωνικό κόσμο απ' ότι οι γονείς της. Συγκλονιστικά πιο διαφορετικό απ' ότι οι τελευταίοι σε σύγκριση με τους δικούς τους γονείς. Τα στοιχεία μας δεν επιβεβαιώνουν, ωστόσο, την υπόθεση ότι λόγω των σημαντικότερων αυτών διαφορών, ο «ριζοσπαστισμός» των νέων είναι απλώς «νέου τύπου». Αυτό που προβάλλει είναι μια εικόνα κοινωνικά προοδευτικής/ανεκτικής νεολαίας, όπως ήδη είπαμε, ίσως και αντισυμβατικής στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, που υποστηρίζει τη διάχυση δικαιωμάτων, αλλά η οποία πολιτικά έχει κυρίως οριοθετημένα οράματα και

βλέψεις μη ανατρεπτικές. Ενώ δεν ελπίζει σε ένα καλύτερο μέλλον για όλους/-ες με όρους ριζικών κοινωνικών αλλαγών, αλλά μάλλον σε καλύτερη διαχείριση της υπάρχουσας κατάστασης. Μάλιστα, με βάση το δείγμα μας, ενώ οι νέοι/-ες ψηφοφόροι της Αριστεράς αυτοπροσδιορίζονται ως ριζοσπάστες στην πλειονότητά τους (57,3%), ωστόσο δεν αντιλαμβάνονται τον ριζοσπαστισμό με τρόπο που να παραπέμπει πρωτίστως σε αξίες και πρακτικές της Αριστεράς, αλλά, μάλλον, κυρίως στο πεδίο του αντισυμβατικού και καινοτόμου. Όχι ότι δεν υπάρχουν στο δείγμα μας και νέοι/-ες που πληρούν τα παραπάνω κριτήρια. Βεβαίως και υπάρχουν, αλλά είναι σαφώς μειοψηφικοί.

Φαίνεται τελικά ότι, με βάση μια μακρο-κοινωνιολογική ματιά, η νεολαία, ως κοινωνική κατηγορία, μοιάζει να ριζοσπαστικοποιείται από το δεύτερο μισό της πρώτης δεκαετίας του 2000, μετά από μια φάση εφησυχασμού και ιδιώτευσης, που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1980, σε μια πορεία εμφανών αυξομειώσεων του ριζοσπαστισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η πορεία αυτή ακολουθεί κινηματικούς κύκλους (Σεφεριάδης, 2006), αλλά δεν ταυτίζεται απόλυτα με αυτούς, ενώ καταλήγει στην εικόνα της σημερινής νεολαίας που εμφανίζει πολλά εξωτερικά χαρακτηριστικά ριζοσπαστισμού, τόσο κινηματικά, όσο και στις εκλογικές επιλογές. Ωστόσο, μια μικρο-κοινωνιολογική ματιά στους/-ες σημερινούς/-ές νέους/-ες, καταδεικνύει ότι, παρότι αυτοί/-ές προβάλλουν χαρακτηριστικά ριζοσπαστικής πολιτικής παρουσίας, ωστόσο, δεν είναι στην ουσία ριζοσπάστες/-τριες. Ο κατακερματισμός των ανισοτήτων, οι πολλαπλές ταυτοτικές αναφορές, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα, που δυσκολεύει την ένταξη των ατομικών εμπειριών σε ευρύτερους δομικούς παράγοντες και οι ανατροπές στην Αριστερά, εμποδίζουν την ανάπτυξη ριζοσπαστικών οραμάτων κοινωνίας, τα οποία, ενώ δεν απορρίπτονται αναγκαστικά όταν προτείνονται, εντούτοις θεωρούνται μη ρεαλιστικά. Εκπλήσσει έτσι μια εικόνα ιδεολογικού κατακερματισμού, όπου άλλοι/-ες αριστεροί/-ές υστερούν ως προς το βαθμό του «φιλελευθερισμού» τους σε ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις (οι λιγότεροι/-ες στο δείγμα), ειδικά σε ότι αφορά την αποδοχή του «διαφορετικού» με όρους σεξουαλικότητας (κάτι που κυρίως παρατηρείται σε ψηφοφόρους του ΚΚΕ), και άλλοι/-ες κοινωνικά προοδευτικοί/-ες υστερούν σε «πολιτικό ριζοσπαστισμό», ειδικά όσον αφορά ανατρεπτικά οράματα κοινωνίας, την ελπίδα για αλλαγή και την επιθυμία καταπολέμησης της ανισότητας. Ένας κατακερματισμός, που δεν ήταν συνηθισμένος στη γενιά των (αριστερών) γονιών των νέων του δείγματος.

Περισσότερο ίσως από ποτέ, συνεπώς, η νεολαία δεν είναι σήμερα ή το Α' ή το Β'. Ο καταναλωτισμός, ο ατομοκεντρισμός και η ιδιώτευση, που σύμφωνα με μια

απλοποιητική αντίληψη επικράτησαν από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και μετά και στη Ελλάδα, δεν είναι ποτέ μανιχαϊκά διαχωρισμένα από ένα αριστερό πρότυπο νεολαίας. Η ιδεολογική ηγεμονία έγκειται ακριβώς στο ότι η επίδραση στοιχείων της ηγεμονικής αντίληψης ασκείται ακόμη και σε φορείς «διαφορετικής» υποκειμενικής ή/και κατηγοριακής κοσμοαντίληψης. Όπως είναι αυτή της αριστερής νεολαίας, που στο φαντασιακό επίπεδο νοείται πάντα σε αντίθεση με τους καταναλωτικούς/-ές, ιδιωτεύοντες/-ουσες νέους/-ες της Δεξιάς. Σήμερα, τα αντιφατικά σημεία αναφοράς και κυρίως η πεποίθηση ότι «τίποτα δεν αλλάζει», είναι εμφανέστατα παρούσα και στην κοσμοαντίληψη νέων αριστερών. Αίσθηση ματαιότητας, πρωτόγνωρη και ακυρωτική για την Αριστερά, σίγουρα ενδεικτική της δύναμης του νεοφιλελευθερισμού που τελικά, διαμορφώνει και τους/ις αριστερούς/-ές που είναι συμβατοί/-ές με αυτόν (πρβλ., Παπαδάτος Αναγνωστόπουλος, 2018: 264). Γι αυτό και, αν δεν εκπλήσσει η εικόνα της «αριστερής» νεολαίας του 2010+, δεν είναι μόνο λόγω της μεγάλης αύξησης του ΣΥΡΙΖΑ -που υπερτριπλασίασε τη δύναμή του το Μάιο του 2012, έφτασε στο 26,9% τον Ιούνιο και κέρδισε την εξουσία 2,5 χρόνια αργότερα- η οποία συνδέεται άμεσα με τις μαζικές αντιμνημονιακές κινητοποιήσεις της νεολαίας που συναντήθηκε στο δρόμο μαζί του, και αργότερα εκφράστηκε από τη λογική «εμείς (ο λαός) απέναντι σε 'σας τις (ευρωπαϊκές και γηγενείς) ελίτ». (Stavrakakis and Katsabekis, 2014). Υπάρχει και η φυσιογνωμία των αριστερών νέων χωρίς εισαγωγικά, που είναι κι αυτή σε ρήξη με τα καθιερωμένα.

Μένει να δούμε αν η δυναμική επανάκαμψη της νεολαίας στη πολιτική θα καταφέρει να διαμορφώσει μια νέα, συλλογική αντίληψη για το «εμείς» που συγκροτεί, καθώς και ένα πιο ευαίσθητο κοινωνικά και μακρόπνοο όραμα κοινωνίας. Κι αυτό, παρά την ατομοκεντρική αφετηρία της, παρά το διάχυτο κλίμα περιόδου που ωθεί σε παραίτηση και απαισιοδοξία, και παρά τις πρακτικές στις οποίες νέες και νέοι εμπλέκονται, εθίζοντάς τους στη διεκδίκηση πρωτίστως του δικαιώματος έκφρασης. Αν θα καταφέρει με άλλα λόγια η «αριστερή» νεολαία, κυρίως αυτή πέρα από το κομματικά στρατευμένο κομμάτι της, να συνδέσει την ανάγκη για αυτοέκφραση και βελτίωση της ζωής σε ατομικό επίπεδο, με ένα συνολικότερο όραμα αλλαγών, βασισμένο στις αξίες της ισότητας, της αλληλεγγύης, της κοινωνικής δικαιοσύνης, και όχι μόνο της ελευθερίας. Δύσκολο, παρότι «οι έξι δεν αποτελούν πεπρωμένο», αλλά ανοικτό σύστημα προδιαθέσεων (Bourdieu and Chantier, 2017). Και σε απόλυτη συνάρτηση με τη συγκυρία. Ουσιαστικότερο ρόλο στη διαδικασία αυτή θα παίξουν τόσο η πραγματικότητα και το ύφος της νέας κυβέρνησης, της Δεξιάς, όσο και, πρωτίστως, η Αριστερά, στην

οποία έδωσε μαζικά η νεολαία την ψήφο της στις συγκλονιστικές εκλογικές αναμετρήσεις της δεύτερης δεκαετίας του 2000.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*Ελληνόγλωσση*

- Αβδελά, Έφη. 2005, Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις: Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα, *Σύγχρονα Θέματα* 90, σσ. 30-43.
- Βεν, Πωλ. 2018, *Και στην αιωνιότητα δεν θα πλήττω*, Αθήνα: Εστία.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος. 2012, Η ελληνική αριστερά στις εκλογές του 2012: η επιστροφή στην ταξική ψήφο, *Transform!* 11, σσ. 170-176.
- Βόγλης, Πολυμέρης, 2014, *Η αδύνατη επανάσταση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βούλγαρης, Γιάννης. 2007, Η Ελλάδα στον Καθρέπτη της Ευρώπης, στο *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, ESS*, Παναγιώτης Καφετζής, Θωμάς Μαλούτας και Ιωάννα Τσίγκανου, επιμ. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 39-62.
- Βούλγαρης, Γιάννης και Νικολακόπουλος, Ηλίας, επιμ. 2014, *2012: Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Bourdieu, Pierre and Chartier, Roger. 2017, *Ο κοινωνιολόγος και ο ιστορικός*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Brown, Wendy. 2017, *Η καταστροφή του δήμου*, Αθήνα: Πατάκης.
- Γιαννάκη, Ντόρα. 2016, Η συνεκδοχή της νεολαίας: Μια ιστορική αναδρομή στο περιεχόμενο της έννοιας, στο *Νεολαία και οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα, 1929-2008*, Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, Δέσποινα Παπαδημητρίου, Ζήσιμος Συνοδινός, επιμ. Αθήνα: Gutenberg.
- Δεμερτζής, Νίκος και Καφετζής, Παναγιώτης. 1996, Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, στο *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 179-180.
- Δεμερτζής, Νίκος και Σταυρακάκης, Γιάννης. 2008, *Νεολαία: Ο αστάθμητος παράγοντας*, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Διαμαντούρος Νικηφόρος. 2000, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- INE/ΓΣΕΕ. Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2015, *Ενημέρωση* 225, <http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2015/11/13.-SEPTEMBRIOS-OKTOBRIOS.pdf> προσπέλαση 4 Νοεμβρίου 2019.

- Κακεπάκη, Μανίνα. 2006, Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28, σσ. 111-128.
- Κακεπάκη, Μανίνα. 2013, 'Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου': έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 41(2), σσ. 35-59.
- Κατσάπης, Κώστας. 2013, *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*, Αθήνα: Εκδόσεις Απρόβλεπτες.
- Keucheyan, Razmig. 2017, *Αριστερό ημισφαίριο: Μια χαρτογράφηση της νέας κριτικής σκέψης*, Αθήνα: Angelus Novus.
- Κορνέτης, Κωστής. 2015, *Τα παιδιά της Δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πόλις.
- Λιάκος, Αντώνης. 2018, *Η δημοκρατία και η ιστορία*, Αθήνα: Πόλις.
- Μαυρής Γιάννης. 26 Ιουνίου 2013, «Εκλογική ανάδυση και δυναμική του νέου κόμματος της Αριστεράς», *Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Μαυρής, Γιάννης. Δευτέρα 6 Ιουλίου 2015, *Η ακτινογραφία των ψηφοφόρων του "ΟΧΙ"*, http://www.mavris.gr/wp-content/uploads/2016/07/Mavris_GrRef2015.pdf προσπέλαση 10. Δεκεμβρίου 2019.
- Μαυρής, Γιάννης. 2019, *ΣΥΡΙΖΑ, Κόμμα, Κράτος. Μετά τη Διακυβέρνηση, τι;*, <https://www.mavris.gr/6019/syriza-party-state/> προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2019.
- Metron Analysis. 2019, *Κοινό Exit Poll Ευρωεκλογών*, <https://www.metronanalysis.gr/%ce%ba%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%8c-exit-poll-%ce%b5%cf%85%cf%81%cf%89%ce%b5%ce%ba%ce%bb%ce%bf%ce%b3%cf%8e%ce%bd-%ce%bc%ce%ac%ce%b9%ce%bf%cf%82-2019/> προσπέλαση 10 Ιανουαρίου 2019.
- Μοσχονάς, Γεράσιμος, 2015, Τι πιστεύουν οι Έλληνες. Ένας αξιακός χάρτης της ελληνικής κοινωνίας. Κεντρικά ευρήματα, συμπεράσματα και σύνοψη, *ΔιαΝΕΟσις*, <http://www.dianeosis.org/wpcontent/uploads/2016/02/ekthesi> προσπέλαση 9 Νοεμβρίου 2019.
- Ξυδάκης, Νίκος. 2016, «Η νεολαία μέσα στην κρίση», στο *Νεολαία και οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα, 1929-2008*, Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, Δέσποινα Παπαδημητρίου και Ζήσιμος Συνοδινός, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 253-260.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μάρω. 1990, *Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75α, σσ. 18-57.

- Παντελίδου Μαλούτα, Μάρω. 1991, Οι έφηβοι της αλλαγής: Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982–1990, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 80, σσ. 41–69.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μάρω. 2012, *Πολιτική Συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και Ελληνική Πολιτική*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μάρω. 2015. Η νεολαία επιστρέφει; Ελληνική πολιτική κουλτούρα και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων στην κρίση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 43, σσ. 5-46.
- Παντελίδου Μαλούτα Μάρω. 2015β, *Πολιτισμικές Συνιστώσες της Πολιτικής Διαδικασίας: Πολιτική Κοινωνικοποίηση & Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα*, Ε.Α.Σ.& Β. https://repository.kallipos.gr/pdfviewer/web/viewer.html?file=/bitstream/11419/3531/8/Malouta-1_final-sinoliko-KOY.pdf προσπέλαση 10 Οκτωβρίου 2019.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μάρω. 2016 Από την πυραμίδα συμμετοχής στην πολιτική των πολιτών, στο *Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης*, 4, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Α.Ι.Δ. Μεταξάς Α-Ι. Δ., επιμ. Αθήνα: Σιδέρης.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μάρω. 2017, Ριζοσπαστισμός, ριζοσπαστικοποίηση, ασάφεια και ιδεολογία, *Χρόνος* 8. <https://chronos.fairead.net/pantelidou-malouta-rizospastismos> προσπέλαση 9 Δεκεμβρίου 2019.
- Παπαδάτος Αναγνωστόπουλος, Δημοσθένης. 2018, *Ο μαυροκόκκινος Δεκέμβρης*, Αθήνα: Τόπος.
- Πεσματζόγλου, Στέφανος. 2016, Η δύσκολη 'κατανόηση' έναντι της εύκολης καταδίκης ή/και εξιδανίκευσης, στο *Νεολαία και οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα, 1929-2008*, Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, Δέσποινα Παπαδημητρίου και Ζήσιμος Συνοδινός, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 261-284.
- Public Issue. 14 Ιουνίου 2011, *Flash Barometer 159: Το κίνημα των Αγανακτισμένων πολιτών*, <http://www.publicissue.gr/1785/plateies/> προσπέλαση 20 Οκτωβρίου 2019.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ. 2006, Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, σσ. 7-42.
- Σκλαβενίτης, Δημήτρης. 2016, *Κάτσε καλά Γεράσαμε: Μαθητικό κίνημα & καταλήψεις, 1974-2000*, Αθήνα: Ασίνη.
- Σταθόπουλος, Παναγιώτης. 2012, Η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος, στο *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο.

- Τσαλίκογλου, Φωτεινή. 2011, *Το μέλλον ανήκει στην έκπληξη*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Φιλντ, Μισέλ και Μπρομ Ζαν Μαρί. 2007, *Νεολαία και επανάσταση*, Αθήνα: Εργατική Πάλη.
- Weeks, Jeffrey. 2006, Ζητήματα ταυτότητας, στο *Σεξουαλικότητα*, Κώστας Γιαννακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 139-168.

Ξενόγλωσση

- Abramson, Paul. 1979, Developing Party Identification: A Further Examination of Life-Cycle, Generational, and Period Effects, *American Journal of Political Science* 23(1), pp. 78–96.
- Andersen, Kristi. 1979, *The creation of a democratic majority: 1928-1936*, Chicago: University of Chicago Press.
- Bauman, Zygmunt. 2000, *Liquid modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Crouch, Colin., 2004, *Post-democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Dalton, Russel J. 2008, Citizenship norms and the expansion of political participation, *Journal of politics* 56, pp. 76-98.
- Dinas, Elias. 2014. Why Does the Apple Fall Far from the Tree? How Early Political Socialization Prompts Parent-Child Dissimilarity, *British Journal of Political Science* 44(4), pp. 827–852.
- Dubet, Francois. 2019, *Le temps des passions tristes*, Paris: Seuil.
- Eagleton, Terry. 2015, *Hope without optimism*, New Haven: Yale University Press.
- Evans, Geoffrey, Heath, Anthony and Lalljee, Mansur. 1996, Measuring Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values in the British Electorate, *The British Journal of Sociology* 47(1), pp. 93-112.
- Gerodimos, Roman. 2015, *Editorial: First thoughts on the 20 September 2015 elections in Greece*», *GPSP Pamphlet, No 5*. <https://gpsg.org.uk/gpsg-pamphlet-no-5-first-thoughts-on-the-20-september-2015-election-in-greece/> προσπέλαση 13 Δεκεμβρίου 2019.
- Mannheim, Karl. 1968, The problem of generations, in *Essays in the sociology of knowledge*, Kecskemeti, ed. London: Routledge, pp. 276-322
- Mathieu, Lilian. 2011, *La démocratie protestataire*, Paris: Presses de la FNSP.
- Nie, Norman, Verba, Sidney and Petrocik,, John. 1976, *The changing American voter*, Cambridge: Harvard University Press.

- Nie, Norman. 2009, Immigration, partisanship and electoral change, in *The future of Political Science*, Gary King, Kay Lehman Schlozman and Norman Nie, eds. New York: Routledge, pp. 70-72.
- Spivak, Gayatri. 1988, Can the Subaltern Speak?, in *Marxism and the interpretation of Culture*, Carry Nelson and Lawrence Grossberg, eds. Chicago: University of Illinois Press, pp.271-313.
- Stavrakakis, Yannis and Katsambekis, George. 2014, Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA, *Journal of Political Ideologies* 19 (2), pp. 119-142.
- Verba, Sidney and Nie, Norman. 1972, *Participation in America: Political democracy and social equality*, New York: Harper and Row.